



Cultuurbais

Cultuurhistorisch
Onderzoek

Prinsegracht
289 – 297
Den Haag

COLOFON

Adres: Prinsegracht 289 - 297
Monumentenstatus: geen
Beschermd stadsgezicht: Rijksbeschermd stadsgezicht Binnenhof e.o.
Kadaster deel/nr.: GVB08-L-11993

Datum: definitief, 22 november 2023
Formaat: A4 staand
Richtlijnen: Dit rapport is samengesteld volgens de Richtlijnen Bouwhistorisch Onderzoek (RCE e.a. 2009)

Opdrachtgever: Stadsherstel Den Haag en Omgeving NV

Opdrachtgever

Stadsherstel Den Haag en Omgeving N.V.
Mw. L. Kusters
Zuid-Hollandlaan 7
2596 AL Den Haag
Telefoonnummer: 070-324 8535

Auteur

Culthis adviesbureau cultuurhistorie
Linda Driesen – van der Male (Auteur rapport)
Prinses Irenelaan 12
2252 GJ Voorschoten
Telefoonnummer: 06 247 85 589
Email: linda@culthis.nl

Copyright: Vermenigvuldiging en verspreiding van de rapportage alsmede het publiceren van (delen van) de resultaten van de werkzaamheden of citeren van de uitkomsten van het rapport is alleen toegestaan na uitdrukkelijke schriftelijke toestemming auteur (L.D.N. Driesen – Van der Male, Culthis adviesbureau cultuurhistorie). Dit geldt ook voor het gebruik van de foto's en tekeningen uit het rapport die van de hand zijn van Culthis adviesbureau cultuurhistorie.

Culthis adviesbureau cultuurhistorie kan niet verantwoordelijk worden gehouden voor de context waarin citaten, delen van dit rapport, afbeeldingen, kaartmateriaal en tekeningen door anderen dan Culthis worden gebruikt. Voor zover er geen bronvermeldingen zijn opgenomen bij afbeeldingen zijn deze gemaakt door de auteur. Voor alle andere afbeeldingen is de bronvermelding bij de afbeelding opgenomen.

Foto voorpagina: Voorgevel van het appartementencomplex aan de Prinsegracht 289 – 297 (mei 2023).



INHOUDSOPGAVE

Inleiding	4
Hoofdstuk 1 De ontwikkeling van de Prinsegracht	6
1.1 De ontwikkeling van Den Haag tot 1620	7
1.2 De ontwikkeling van de Prinsegracht	10
Hoofdstuk 2 Functies rondom de Prinsegracht	23
2.1 Tuinen en stadsboomkwekerij	24
2.2 Blekerslaan	25
2.3 J. Jacobsen, Magazijn van Steenkolen, Hout en Turf	25
2.4 Markt	25
2.5 Ziekenhuis	27
Hoofdstuk 3 Ontwikkelingen en eigenaren Prinsegracht 107-109	28
3.1. Prinsegracht 271 - 297	29
<i>Intermezzo: Koeienpanden</i>	31
3.2 De ontwikkeling van de Prinsegracht 107-109	32
3.3 Middenstandwoning	36
3.4 Winkel	37
3.5 Huurders	38
Hoofdstuk 4 Architectuurhistorische kenmerken toen en nu	40
4.1 Architectuurhistorische kenmerken noordzijde Prinsegracht	41
4.2 Architectonische kenmerken Prinsegracht 107-109 toen	41
4.3 Architectonische kenmerken Prinsegracht 289 – 297 nu	43
4.4 Conclusie architectuurbeeld herbouw	43
Bijlage, bronnen en noten	45
Bijlage I - redengevende omschrijving monument	46
Bronnen	47
Noten	48

INLEIDING

UITGANGSPUNTEN

Dit onderzoek is uitgevoerd in opdracht van Stadsherstel Den Haag en Omgeving N.V. (hierna Stadsherstel). Zij is eigenaar van ca. 50 historische panden in Den Haag en omgeving. Het pand aan de Prinsegracht 289 – 297 betreft geen historisch pand, maar een reconstructie van een historisch pand. Toch wil Stadsherstel Den Haag graag meer weten over de historie van de plek en de voorganger van het betreffende pand. Om deze reden heeft Stadsherstel Den Haag en Omgeving N.V. aan Culthis adviesbureau cultuurhistorie gevraagd een cultuurhistorisch onderzoek uit te voeren.

ONDERZOEK EN BEPERKINGEN

Het onderzoek is opgedeeld in verschillende onderdelen. Ten eerste is er gekeken naar de beschikbare literatuur over de ontwikkeling van Den Haag in het algemeen en de Prinsegracht in het bijzonder. Bij dit onderzoek zijn zowel de oudere als meer recente publicaties, evenals krantenberichten, betrokken. Belangrijke bronnen zijn ook het Oud Archief van de gemeente Den Haag, dat inzicht geeft in de aanleg van de Prinsegracht en het archief van het Gemeentebestuur van Den Haag. Hoewel enkele relevante stukken over de aanleg van de Prinsegracht bewaard zijn gebleven, is het archief erg fragmentarisch en is er weinig documentatie die betrekking heeft op de ontwikkeling van de Prinsegracht, zoals de demping van de gracht in de 20^{ste} eeuw. Slechts in beperkte jaarverslagen wordt verwezen naar de stand van zaken.

Ten aanzien van de bouwkundige ontwikkeling van het onderhavige pand is ook onderzoek uitgevoerd in het historisch bouwarchief van de gemeente (1879-1906). In dit archief komt Prinsegracht 107 – 109 (het voormalige adres van Prinsegracht 289- 297) wel voor, maar de bouwtekeningen zijn niet bewaard gebleven. In het bouwarchief vanaf 1906 zijn alleen de stukken met betrekking tot de restauratie bewaard gebleven, die ook terug te vinden zijn in het archief van Stadsherstel.

Voor de meest recente geschiedenis van het pand is het archief van Stadsherstel geraadpleegd.



Afbeelding 1- Vogelvlicht aanzicht van de Prinsegracht 289-297 (Bron foto: Google Earth, bewerking Culthis).

Hoewel zich hier veel tekeningen in bevinden, is de context rondom de bouwplanontwikkeling beperkt aanwezig.

Het bureauonderzoek is verder uitgebreid met een zoektocht naar historische kaarten, prenten en foto's van de Prinsegracht en de specifiek de Prinsegracht 289-297.

Gedurende het onderzoek is op 25 mei 2023 een bezoek aan de locatie gebracht om het pand en zijn omgeving in beeld te brengen. Omdat er sprake is van nieuwbouw is het pand zelf verder niet onderzocht. Dit rapport bevat om deze reden ook geen waarderingsplattegronden of-tekeningen van de gevels.

STATUS

Het pand Prinsegracht 289 – 297 betreft, zoals hierboven beschreven, een reconstructie van een ouder pand. Dit object heeft daardoor geen monumentale status. Voor de reconstructie was dit wel het geval. De monumentaanaanwijzing dateerde uit de jaren 60 van de 20^{ste} eeuw. In 1992 zou het pand gerestaureerd worden, samen met de buurpanden (huidig) Prinsegracht 271 – 287. Als gevolg van een noodlottig ongeval is besloten het gebouw te slopen in plaats van te restaureren. Hierbij is de oorspronkelijke bebouwing gereconstrueerd.

Het pand is daarnaast gelegen binnen het rijksbeschermd stadsgezicht Binnenhof en omgeving. De aanwijzing hiervan werd in 1965 opgestart. Op 5 juli 1971 werd de aanwijzing definitief (bijlage I).

BEGRENZING ONDERZOEKSGBIED

Het pand wordt aan de noordzijde begrensd door het terrein en de bebouwing van het HMC Westeinde (ziekenhuis) en de bebouwing aan de Blekerslaan (noordwestzijde). Aan de noordwest-/westzijde loopt de Blekerslaan direct langs de zijgevel van het pand. De zuidoostzijde (voorgevel) grenst direct aan de stoep van de Prinsegracht. Aan de noordoostzijde wordt het pand begrensd door Prinsegracht 285.

Afbeelding 2- Vogelvluchtgezicht op Den Haag vanuit het noordoosten, facsimile uitgave uit 1916 naar origineel uit 1614-1615. Origineel door J. van Londerseel, 1614 (Collectie gemeentearchief Den Haag).

Rechts bovenin zijn twee van de drie molens aan het Westeinde te zien. Links daarvan de weilanden, waar vijf jaar later de singelgracht wordt aangelegd en enkele decennia later de Prinsegracht.



Hoofdstuk 1 DE ONTWIKKELING VAN DE PRINSEGRACHT

HOOFDSTUK 1 DE ONTWIKKELING VAN DE PRINSEGRACHT

1.1 ONTWIKKELING DEN HAAG TOT EN MET 1620

De aanleg van de Haagse Prinsegracht was het sluitstuk van een lange reeks aan uitbreidingen van grachten in de 17^{de} eeuw. En wat voor sluitstuk! In zijn tijd werd hij bejubeld, maar ook nog in de 19^{de} eeuw sprak men met lof over deze gracht die een hofstad waardig was. Alvorens de stadse allure van Den Haag tot uitdrukking kon komen, maakte Den Haag een hele ontwikkeling door die de context vormt waarbinnen de aanleg van de Prinsegracht tot stand kon komen.

HET GRAFELIJK HOF EN BURGERS IN DIE HAGHE

Als gevolg van de consolidatie van het gezag van de graven van Holland veranderde de hofcultuur aan het begin van de 13^{de} eeuw. Graaf Floris IV kocht begin 13^{de} eeuw het Hof van Vrouwe Meilendis van Dirk van Wassenaar. In dit hof bouwde hij een stenen huis, dat pas in de tweede helft van de 13^{de} eeuw door zijn opvolgers Willem II en Floris V zou worden omgebouwd tot het 'Hof ter Hage'. Onder het bewind van Floris IV, Willem II en Floris V was er nog geen sprake van een vaste bewoning van het hof als residentie voor de graven. Dat zou pas een eeuw later plaatsvinden onder het bewind van Albrecht van Beieren in de periode 1389- 1404.¹

De komst van het grafelijk hof was een startsein voor de ontwikkeling van het dorp Die Haghe (Den Haag). Rondom het grafelijk hof ontstond een klein dorp langs de uitvalswegen. De bewoners waren gericht op dienstverlening aan het hof, waardoor er overwegend kooplieden, handwerklieden en boeren woonden. Toch was de interactie tussen het hof en dorp in de tijd van Albrecht van Beieren niet vanzelfsprekend. Dat kwam vooral door de zware beveiliging van het hof als gevolg van de Hoekse en Kabeljauwse Twisten. De grote entreepoorten aan de zijde van het Spui, de grachten rondom en de hofvijver maakten het tot een gesloten fort.²

Nieuwe graven brachten nieuwe tijden voor Den Haag, want na Albrecht van Beieren verloor Den Haag weer haar functie als residentie voor de graven. Niet dat ze het hof verlaten hadden, maar ze kwamen er in ieder geval minder en resideerden er niet structureel. In plaats daarvan werden vanaf 1433 de honneurs waargenomen door een stadhouder, die samen met de in 1428 vastgestelde grafelijke raad en de in 1447 vastgestelde grafelijke Rekenkamer ervoor zorgde dat Den Haag de eerste stap richting een regeringsstad zette. Dit had ook een aantrekkingskracht op edelen, al dan niet als functionaris van de raad of Rekenkamer, en geestelijken. Waardoor de samenstelling van de stad verder veranderde en de bevolking langzaam groeide.³

Afbeelding 3 – Kaart van den Haag door Jacob van Deventer, ca. 1560 (Bron: Collectie Haags Gemeentearchief).



In de 16^{de} eeuw ontwikkelde het hof zich steeds verder tot het punt dat eind 16^{de} eeuw het grafelijke hof, het huidige Binnenhof, tot residentie van de gewestelijke regering en uiteindelijk ook de landsregering ging dienen. Daarmee was Den Haag een dorp met stadse allure geworden, waar aan de bebouwing afleesbaar was dat er rijkdom heerste.

Rondom het hof ontwikkelde zich een gebied dat vooral huisvesting bood aan de groep inwoners van Den Haag die een directe link met het hof had. Ten zuidwesten daarvan ontwikkelde zich de burgerlijke nederzetting. Deze burgerlijke nederzetting had zijn eigen bestuur met burgemeesters, de magistraat. Aanvankelijk vond de groei vooral langs de toegangswegen naar het hof plaats, maar uiteindelijk ook in de oksels van de toegangswegen en richting het zuiden. In het gebied rondom het huidige Spui, de Gedempte Gracht, Raamstraat, Voldergracht en Wagenstraat kwam bedrijvigheid in de vorm van de lakenindustrie en leerlooierijen in opkomst. Daarnaast vestigden zich hier ook smeden, schoenmakers en kleermakers.⁴ De beide groepen, edelen en dorpsburgers, leefden overwegend gescheiden, waardoor het dorp twee gezichten had en eigenlijk ook twee kernen.

GROEI EN BESCHERMING

Tot het derde kwart van de 16^{de} eeuw groeide Den Haag slechts in bescheiden mate, ondanks de (tijdelijk) bloeiende lakenindustrie en de aanwezigheid van het hof. Het dorp Den Haag, want meer is het in de 16^{de} eeuw nog niet, wordt dan ongeveer begrensd door de Sint Jacobsstraat in het zuidoosten, de Wagenstraat, de Grote Markt, de Assendelftstraat, Noordwal, Paleisstraat, Kazernestraat, Korte Vijverberg, Plein en Spui, ongeveer ter plaatse van de huidige Nieuwe kerk. De kaart van Jacob van Deventer (1570) geeft een goede indruk van Den Haag zoals dit in de 15^{de} en 16^{de} eeuw qua omvang eruit moet hebben gezien. Waarbij met name de grillige vorm van de randen van het dorp sterk opvallen.

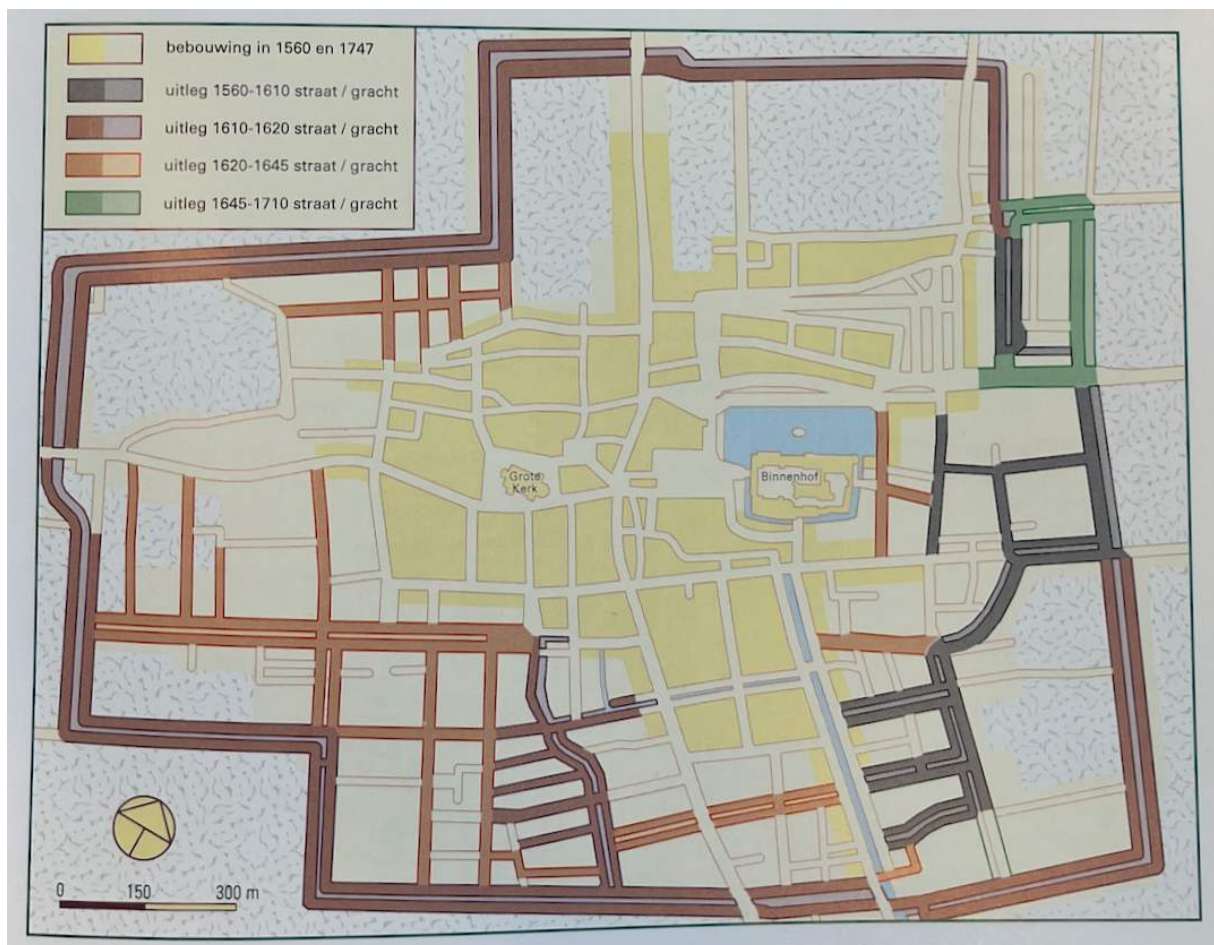
Ondanks dat Den Haag langzaam van grafelijke residentie naar de residentie van de landsregering ontwikkelde, had Den Haag nooit stadsmuren gekregen. Albrecht van Beieren had wel enkele voorrechten uitgegeven, maar daar hoorden de stadsrechten niet bij. De afwezigheid van de stadsmuren of-wallen werd door de eeuwen heen meermaals gevoeld. Brandschattingen, bestormingen van de gevangendoor en andere incidenten hadden zich voorgedaan, evenals de vele dreigingen dat het mis zou kunnen gaan. In de situatie van dreiging of oorlogen vluchtten de inwoners van Den Haag naar veiliger oorden die wel voorzien waren van een stadsmuren/-wallen, zoals Leiden of Delft. Een aanval van Maarten van Rossum op Den Haag op 6 maart 1528 leek even de laatste druppel te zijn, die zou leiden tot de aanleg van stadsmuren of-wallen. Deze Gelderse legeraanvoerder plunderde het Binnenhof. Verdere plundering kon worden voorkomen door een hoge afkoopsom te betalen.⁵ Ondanks dit zoveelste incident werden de enthousiaste plannen die hierop volgden toch weer losgelaten en werden uiteindelijk nooit uitgevoerd. Schijnbaar was de dreiging niet groot genoeg om de hoge kosten van de investering te willen maken.

De start van de Tachtigjarige Oorlog (1568 – 1648) belemmerde voor een langere periode de groei en welvaart van Den Haag. Het had tot gevolg dat de rondom het hof gesitueerde overheidsorganen hun toevlucht namen in het veilige Delft. Maar al tegen het einde van de 16^{de} eeuw, rond 1574, keerde de rust terug als gevolg van het vertrek van de Spanjaarden uit Den Haag. Ze hadden het dorp in verpauperde staat achtergelaten. De kosten van de oorlog tegen de Spanjaarden waren hoog opgelopen. Daarom bedachten de Staten van Holland een plan om de resten van Den Haag te gelde te maken door de bomen te rooien en de kloosterkerk aan het Voorhout te slopen en de bouwmaterialen die daarbij vrij kwamen te verkopen. De inwoners van Den Haag waren hier fel op tegen. Met hulp van stadhouder Willem van Oranje en de betaling van een flinke som geld konden de inwoners van Den Haag het dorp tegen verder verval beschermen.⁶ Kort na deze afkoop keerden de verschillende overheidsorganen ook een voor een weer terug naar Den Haag. De Staten van Holland keerden als laatste terug in 1578. Naar men zei om jaloezie onder de steden te voorkomen. Dit is ook het moment waarop Den Haag definitief wordt gekozen als regeringszetel.⁷

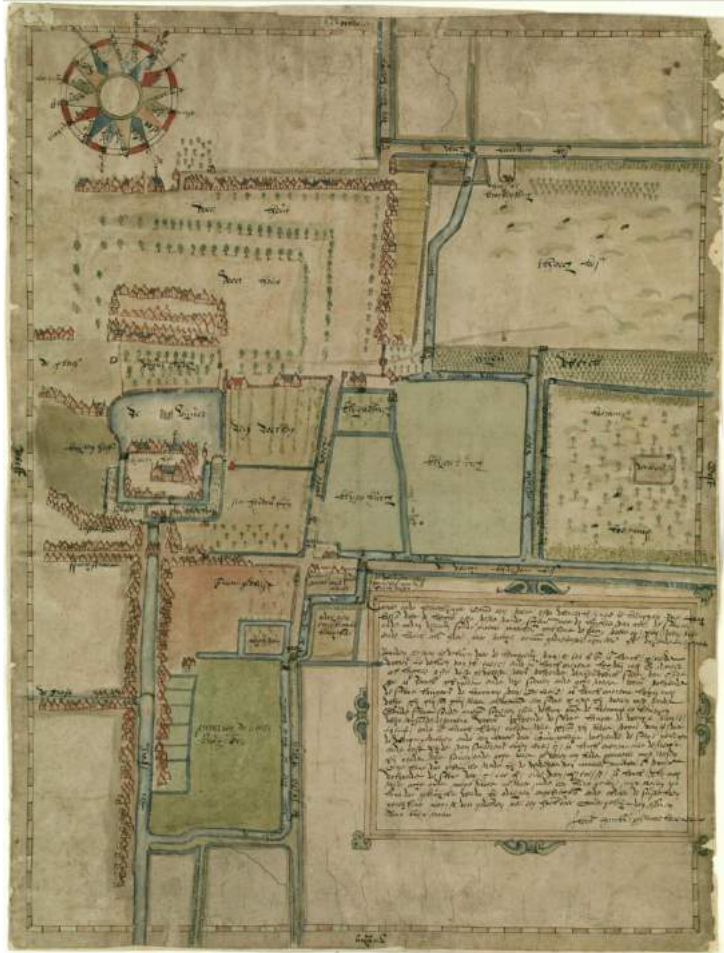
Deze keuze van de Staten van Holland, gevolgd door de keuze van Prins Maurits om vanaf 1585 zijn residentie te nemen in Den Haag, luidde een nieuwe periode van groei. Zeker toen Prins Maurits naast stadhouder van Holland en Zeeland, ook stadhouder van Utrecht, Gelderland en Overijssel werd. Het trok grote groepen nieuwe inwoners aan uit alle maatschappelijke lagen, maar het trok bovenal ook notabelen aan.

AANLEG VAN EEN SINGELGRACHT

De definitieve keuze voor Den Haag als regeringszetel maakte de noodzaak van de aanleg van verdedigingswerken rondom Den Haag nog urgenter. Op aandringen van zowel de magistraat als Prins Maurits besloten de Staten van Holland op 8 mei 1600 dat Den Haag vestingwerken met wallen en poorten mocht aanleggen, maar alleen als ze dat op eigen kosten deed. Daarnaast moest bepaald worden wie uiteindelijk het bestuur zou krijgen over de vesting Den Haag. Daarover ontstond discussie tussen het burgerlijke bestuur van de magistraat en de Staten van Holland, de Rekenkamer en de grafelijke raad, die inmiddels de naam Hoge Raad droeg. Omdat deze partijen het niet eens konden worden, ketste het plan voor de vestingwerken alsnog af.⁸ Hoe het verder moest was voor niemand meer duidelijk. De urgentie van de bescherming van Den Haag werd er echter niet direct minder om. Om deze reden greep Prins Maurits in 1612 terug op een ouder plan (afbeelding 5), dat uit 1594 dateerde: de aanleg van een singelgracht, die vanaf de Denneweg, richting het Noordeinde zou afbuigen, langs de huidige Mauritskade en de ter hoogte van de huidige Parkstraat richting het Voorhout zou gaan. Zo zouden in ieder geval het bestuurscentrum en de notabelen van de stad beschermd worden. Daarnaast had de gracht voordelen voor de handel en het transport van personen en goederen. Dit plan viel in betere aarde en werd binnen twee jaar gerealiseerd.



Afbeelding 4- Overzicht van straten en grachten in Den Haag per periode voorzien van een kleurstelling (bron: Wijsbeek e.a. (2005), p. 33)



Afbeelding 5- Plan voor de aanleg van een nieuwe vaart rond Den Haag. Floris Jacobs, 1594 (Collectie gemeentearchief Den Haag).

De realisatie van deze gracht was het startsein voor het geheel omgrachten van Den Haag. Daartoe werd op 23 juni 1615 een besluit genomen door de magistraat van Den Haag. Het eerste deel van de gracht zou vanaf het Spui via de zuid- en westkant worden doorgegraven tot aan de drie molens (die inmiddels al lange tijd verdwenen zijn) bij het Westeinde. Als extra argumenten voor de aanleg werden de kansen voor de economie genoemd. De aanleg maakte de komst van zware bierschepen bij het Spui mogelijk en er kon een verbinding worden gelegd met de groentemarkt in het centrum, zodat de schuiten uit het Westland makkelijker bij de markt konden komen. Ook stedenbouwkundig had het nieuwe plan voordelen. Door de loop van de grachten ruim te kiezen, ontstond er voldoende ruimte voor uitbreiding van het dorp binnen de singelgracht. Een ontwikkeling die in Holland al lange tijd hand in hand ging. Ook in andere steden bleek dat de aanleg van grachten leidde tot stedenbouwkundige groei en een grote aantrekkingskracht had op nieuwe bewoners en ontwikkelingen. Met de

afronding van deze zuidwestelijk gracht was pas de helft van het burgerlijke Den Haag omgracht. In 1617 werd daarom besloten verder te gaan met de ontwikkeling en vanaf het Westeinde verder te graven richting het Noordeinde. Kort daarna werd ook langs de huidige Uilebomen en de Zwarteweg (afbeelding 6) een gracht aangelegd. In 1620 werd Den Haag met het gereedkomen van het singelstelsel afgesloten van de omliggende landerijen. Of er werkelijk sprake was van een geplande gracht is maar de vraag. Waarschijnlijk werd bij de planvorming vooral rekening gehouden met de aanwezige beperkingen, zoals eigendomsrechten en landschappelijke obstakels, dan dat er sprake was van een planmatige grens.⁹ Er werd verondersteld dat de rechte grachten, die beplant zouden worden met fraaie bomen en waarlangs statige huizen gebouwd zouden worden, de reiziger het beeld zouden geven van een welgeordende en welvarende plaats.¹⁰ Met het voltooiën van de singelgrachten bleef er zoveel ruimte binnen de stad beschikbaar dat er pas na 1850 buiten de singelgrachten naar ruimte voor stadsuitbreidingen hoefde te worden gezocht.

1.2 ONTWIKKELING VAN DE PRINSEGRACHT

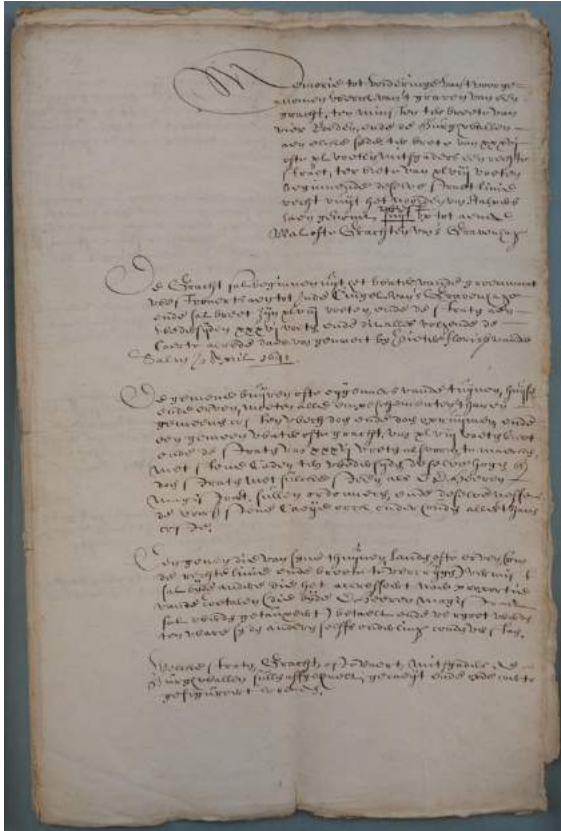
AANLEG VAN DE PRINSEGRACHT

Prins Maurits was de initiator geweest van de singelgrachten en overleed in 1625, enkele jaren na het voltooiën van het grachtenstelsel. Hij werd opgevolgd door zijn broer Frederik Hendrik. Hij was degene die als initiator van de aanleg van de Prinsegracht moet worden gezien. Den Haag was nog steeds aan het groeien. De ruimte tussen de singelgrachten werd geleidelijk gevuld met bebouwing. De westkant van de stad was echter niet erg in trek. Het lag, voor de maatstaven van de 17^{de} eeuw, ver van het centrum en was slecht bereikbaar. Ter verbetering van de aantrekkingskracht van het gebied als



Abbeelding 6- Ontwerp van een deel van de stadsgracht zoals deze door Prins Maurits tijdens het 12-jarig bestand was gevraagd. Dit betreft het deel tussen het Spui en het Prinsessegracht. In hedendaagse termen zijn dit rechts de Uilenbomen, en de Boomsluiterskade. Boven betreft het de Zwarteweg en Oranjobuitensingel. Onderaan de kaart is het Spui zichtbaar. Vervaardigd door Floris Jacobsz., 1617 (Collectie Gemeentearchief Den Haag).

vestigingsplaats was een hulpmiddel nodig. Maar omdat er eigenlijk nog voldoende ruimte op andere plekken in de stad was, had dit voor de magistraat niet direct prioriteit. De aanleiding om toch te starten met verbeteringsplannen voor dit westelijke stadsdeel was uiteindelijk een stankprobleem. De gracht die via de Lutherse Burgwal naar de Dagelijkse Groentemarkt liep, liep dood op de markt. De afwezigheid van een adequate doorstroming van water had als gevolg dat het water een enorme stank voortbracht. Om dit te verhelpen was de magistraat van Den Haag wel te porren voor een stadsverbetering. Er werd besloten tot de aanleg van een nieuwe gracht tussen de Lutherse Burgwal en de westelijke buitensingel bij het Westeinde, waarmee alle partijen in Den Haag gebaat waren. De magistraat verhielp de stank en creëerde een betere verbinding voor de schuiten die dagelijks groenten, peulvruchten, zuivel en andere producten vanuit het Westland aanvoerden. Stadhouders (prins) Frederik Hendrik kreeg een goede vaarverbinding naar Honselaarsdijk, de plek waar een van zijn paleizen stond. In 1641 lag er een ontwerp waar iedereen het mee eens was. Aan weerszijden van de naar Frederik Hendrik (prins) vernoemde gracht was een classicistische, rationele indeling van straten getekend (afbeelding 8).



Afbeelding 7 – Memorie van de magistraat van 's-Gravenhage betreffende de aanleg van de Prinsegracht en de eisen die aan de kopers werden gesteld ten aanzien van de aanleg van bestrating.

Wie verantwoordelijk was voor het definitieve ontwerp van de Prinsegracht is niet helemaal duidelijk. Enerzijds wordt in de literatuur Bartholomeus van Bassen, stadsbouwmeester, genoemd, anderzijds komt de naam van Floris Jacobsz. van der Salm uit de archieven naar boven. Mogelijk waren beide bij de ontwikkeling van de uitbreiding betrokken.¹¹ De omschrijving van het werk werd in ieder geval in 1641 door de magistraat van 's-Gravenhage opgesteld (afbeelding 7). Hierin werd genoteerd dat de gracht tenminste een breedte van vier roeden¹² moest hebben. De burgwallen aan weerszijden van de gracht moesten een breedte hebben van 36 tot 40 voeten, evenals een rechte straat van 38 voeten, beginnende bij dezelfde straatlinie recht uit het noorden van Staperts laan¹³. Het water van de gracht zou volgens de memorie moeten beginnen ter plaatse van het water van de groentemarkt, de huidige Grote Markt, en in het zuiden met een breedte van 36 voeten door moeten lopen tot aan de wal of gracht van de singel van 's-Gravenhage.

Alles moest gemaakt worden volgens de tekening van Pieter Florisz. van der Salm, 1 april 1641.¹⁴ Ook de eigenaren van de huizen, tuinen en erven langs de nieuwe gracht kregen binnen deze memorie een rol in de werken toebedeeld. Zij moesten hun eigen grond zodanig ophogen dat deze gelijk kwam met de

nieuw aan te leggen straat. Daar bleef het niet bij. De eigenaren waren ook verantwoordelijk voor het inrichten van de kade, waarbij dezelfde stenen gebruikt moesten worden als door de heren magistraat van 's-Gravenhage werd verordonneerd. Hiertoe moest ook toestemming worden gevraagd.¹⁵

In het archief, waarin de hierboven beschreven memorie is opgenomen, is eveneens een document van 24 augustus 1641 opgenomen dat door landmeter Pieter Florisz. van der Salm is opgesteld. Het lijkt een meting te zijn uitgevoerd op verzoek van de magistraat met betrekking tot de hoogte van de 'steenen caeij' bij enkele verkochte percelen grond. Uit dit document blijkt dat er bij het bepalen van de hoogte van de kade rekening werd gehouden met de hoogste waterstand in de winter, de laagste waterstand in de zomer en de schepen die aan de kade moesten kunnen aanmeren.

In de hierboven beschreven documenten van de magistraat wordt al verwezen naar de tekening die Pieter Florisz. Van der Salm (zoon van Floris Jacobsz.) in opdracht van de magistraat maakte (afbeelding 8). De tekening laat de aansluiting van de oude op de nieuwe situatie zien, waarin de nieuwe straten evenwijdig aan de gracht lopen afgewisseld met enkele zijstraten. Ter plaatse van de gracht tussen de Lutherse Burgwal en het begin van de Prinsegracht werd de aansluiting van de beide grachten overwelfd, waardoor de markt ook kon worden uitgebreid. Op de tekeningen is de loop van oude straten, die zouden komen te vervallen, eveneens ingetekend. Het voorgenomen stratenplan betekende dus een gedeeltelijke herindeling van de stad. Hiervoor moesten land- en huiseigenaren onteigend worden en regelingen worden getroffen. Hiervoor werd een speciale achtkoppige commissie in leven geroepen.¹⁶ De kosten voor het project waren daardoor niet gering.

Twee jaar na de ontwikkeling van het plan, was het werk gereed. Er lag een gracht met bruggen, aan weerszijden straten en een beplanting van linden en platanen, maar nog geen bebouwing. Het was een gracht geworden zoals men die in Amsterdam vond. Rechtsgeleerde en letterkundige Jacob van

der Does, geboren in het jaar van het ontwerp van de gracht bejubelde de Prinsegracht in zijn boek 's-Gravenhage, de voornaemste plaetsen en vermaeckelijkheden uit 1666:

*Dit is de schoonste gracht, die yemant aen kan schouwen,
Van water, van geboomt, van bruggen, van gebouwen;
Die niet sou wijcken voor een gracht van d' Amstel-stadt,*

Hoewel Van der Does de gracht ruim 20 jaar na het gereedkomen beschrijft, is de bebouwing langs de gracht dan ook nog niet gereed. Hij vervolgt zijn beschrijving:

*Indien zij was volmaect, en al haer huysen hadt,
Nu is dit heerlijk werck half onvolmaect gebleven,
Ik hoop, dat menichmensch due tijden sal beleven,
Dat het volgebouwt zal zyn, en sien aen dese gracht,
Hoe dagelijcks den Haegh vermeer in volck en macht.*

Voordat de wens van Jacob van de Does uit zou komen, zou er nog bijna een eeuw overheen gaan.



Afbeelding 8- Caerte van 't Westquartier van den Haegh met zes molens ter gelegentheyd van de Princegracht te maken. Vervaardigd door P. F. van Sallem, 1641 (Collectie gemeentearchief Den Haag).

ONTWIKKELING NOORDZIJD VAN DE PRINSEGRACHT

Aan de noordzijde van de Prinsegracht werd het gebied net ten westen van de Grote Markt als eerste ontwikkeld. Al kort na de gereedkoming van de gracht werden hier de eerste gebouwen ontwikkeld. Ook hiervoor werd Bartholomeus van Bassen, de stadsbouwmeester, ingeschakeld. Hij ontwierp in 1650 de Stadsboterwaag, die 31 jaar later op de hoek van de Grote Markt werd vergroot met een gelijkende uitbreiding.¹⁷ Dertien jaar na de bouw van de eerste Boterwaag volgde de bouw van het Korenhuis, dat waarschijnlijk door Urbanus van Yperen werd ontworpen.¹⁸

Tussen en ten westen van de twee genoemde gebouwen kwamen voorname woningen. Jacob van der Does beschrijft in 1666 in zijn boek: *het sijn paleysen, en geen huysen die hier staen*. Een van de voorname lieden die een huis aan de Prinsegracht liet bouwen was de griffier van de Hoge Raad van Holland, Zeeland en West-Friesland, mr. Willem Dedel. Het huis Dedel, tegenwoordig een rijksmonument aan de Prinsegracht 15, is een goed voorbeeld van de rijke architectuur die in het midden van de 17^{de} eeuw werd gebouwd aan de Prinsegracht. Een ander voorbeeld is het Hofje van Nieuwkoop dat in 1661 in de leegte langs de Prinsegracht werd gerealiseerd. Bouwen aan de Prinsegracht was echter niet zomaar mogelijk. De magistraat had een duidelijke visie voor ogen voor het karakter van deze gracht. Wie een huis wilde bouwen aan de gracht moest aan vele eisen voldoen ten aanzien van de hoogte en de breedte. Daarnaast was zelfs sprake van een beoordeling door de schoonheidscommissie.¹⁹

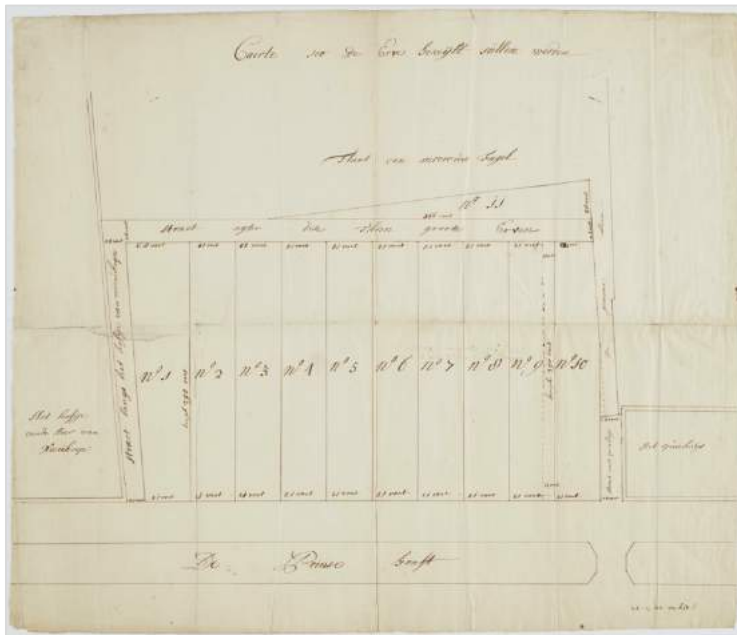


Afbeelding 9 (links) – De Boterwaag op een ansichtkaart uit het begin van de 20^{ste} eeuw. Het linkerdeel tot boven de poort hoort tot de eerste bouwfase. Het rechterdeel werd in 1680 aangebouwd. (Collectie gemeentearchief Den Haag).
Afbeelding 10 (rechts) – Huis Dedel, Prinsegracht 15, 2010 (Collectie gemeentearchief Den Haag, fotograaf: Bert Mellink).

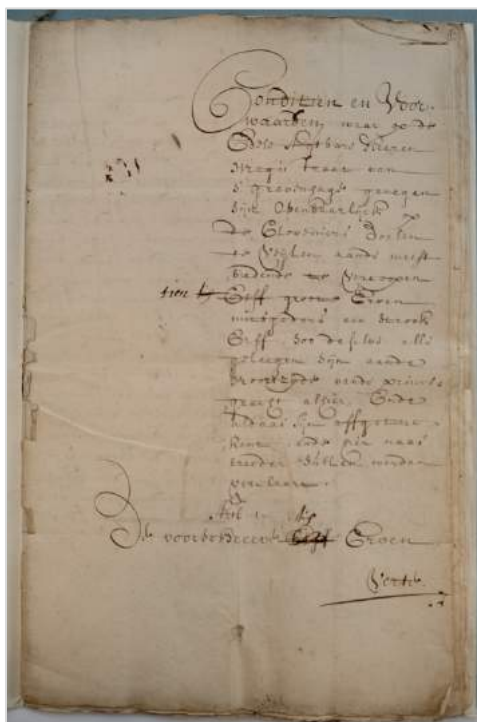
De eerste percelen aan de Prinsegracht verkochten goed en de notabelen die daar een huis bouwden, hadden alle middelen en de wil om aan de eisen van de beeldkwaliteit te voldoen. Maar al snel stagneerde de bouw van huizen langs de gracht. Het duurde tot het begin van de 18^{de} eeuw voor de gronden voorbij de Lange Lombardstraat werden bebouwd. Om meer percelen te verkopen werden delen van de bouweisen losgelaten. Zo mochten er ook smallere huizen gebouwd worden. Hetgeen goed te zien is in de overgang van de bebouwing na Prinsegracht 21. Vanaf daar zijn vooral smalle huizen te zien. Sommige smalle huizen betreffen mogelijk een aanpassing van de oudere huizen, die wel een brede plattegrond hadden. De architectuur van sommige huizen verraadt echter dat er toch ook ten oosten van de Lange Lombardstraat al voor de 18^{de} eeuw huizen zijn gebouwd met een smallere plattegrond (Prinsegracht 31-33, 39, 41).

In 1706 organiseerde de magistraat een veiling van gronden gelegen tussen de Lange Lombardstraat, die dan nog wordt aangeduid met 'de gemeene laen' ofwel een gemeenschappelijk laan, en het Hofje van Nieuwkoop. De veiling van percelen werd gehouden aan de Cloveniers Doelen (het gebouw waarin het huidige Haags Historisch Museum is gehuisvest). Ten behoeve van de veiling werd een document van 'Conditien en voorwaarden' opgesteld op basis waarvan 'de magistraat van 's-Gravenhage genegen sijn' de tien percelen te verkopen (afbeelding 12). Het document bevat een reeks aan eisen

ten aanzien van de maatvoering van de bebouwing, maar ook de datum waarop de huizen gebouwd moesten zijn en een beschrijving van de percelen waar het om ging. De percelen werden door middel van paaltjes in het veld uitgezet. Aanvullend werd een plattegrond gemaakt waarop de percelen zijn te zien (afbeelding 11). De percelen moesten over de gehele breedte van de op de kaart ingetekende percelen worden gebouwd en de plansierlijst (kroonlijst ofwel de goothoogte) moest ten minste liggen op 36 voeten Rijnlandse maat. Hierbij moest worden uitgegaan van de bovenkant van de straat. De plansierlijst mocht wel hoger komen te liggen, maar niet lager. De Condiën gaan verder met de beschrijving dat de bouw binnen vier jaar na 1 april 1706 gereed moet zijn. De straf voor het niet tijdig bouwen van een huis op het perceel bestond uit het betalen van een recognitie (een geldbedrag) dat ieder jaar opnieuw moest worden betaald, zolang het perceel niet bebouwd was.²⁰



Voor het laatste deel van de Prinsegracht, ten westen van het Hofje van Nieuwkoop, zijn geen verkoopakten bekend die meer duiding geven aan de eisen die aan de bouw werden gesteld. Er zijn in het Oud archief van de gemeente Den Haag wel enkele verkoopakten uit de periode tussen het midden van de 17^{de} en begin 18^{de} eeuw van stukken grond tussen het Hofje van Nieuwkoop en de Bleekerlaan te vinden²¹, maar behalve namen en belendingen is er geen duiding van de ligging van percelen. Burgemeester Spijker van 's-Gravenhage is onder anderen een van de eigenaren van grond in het gebied.



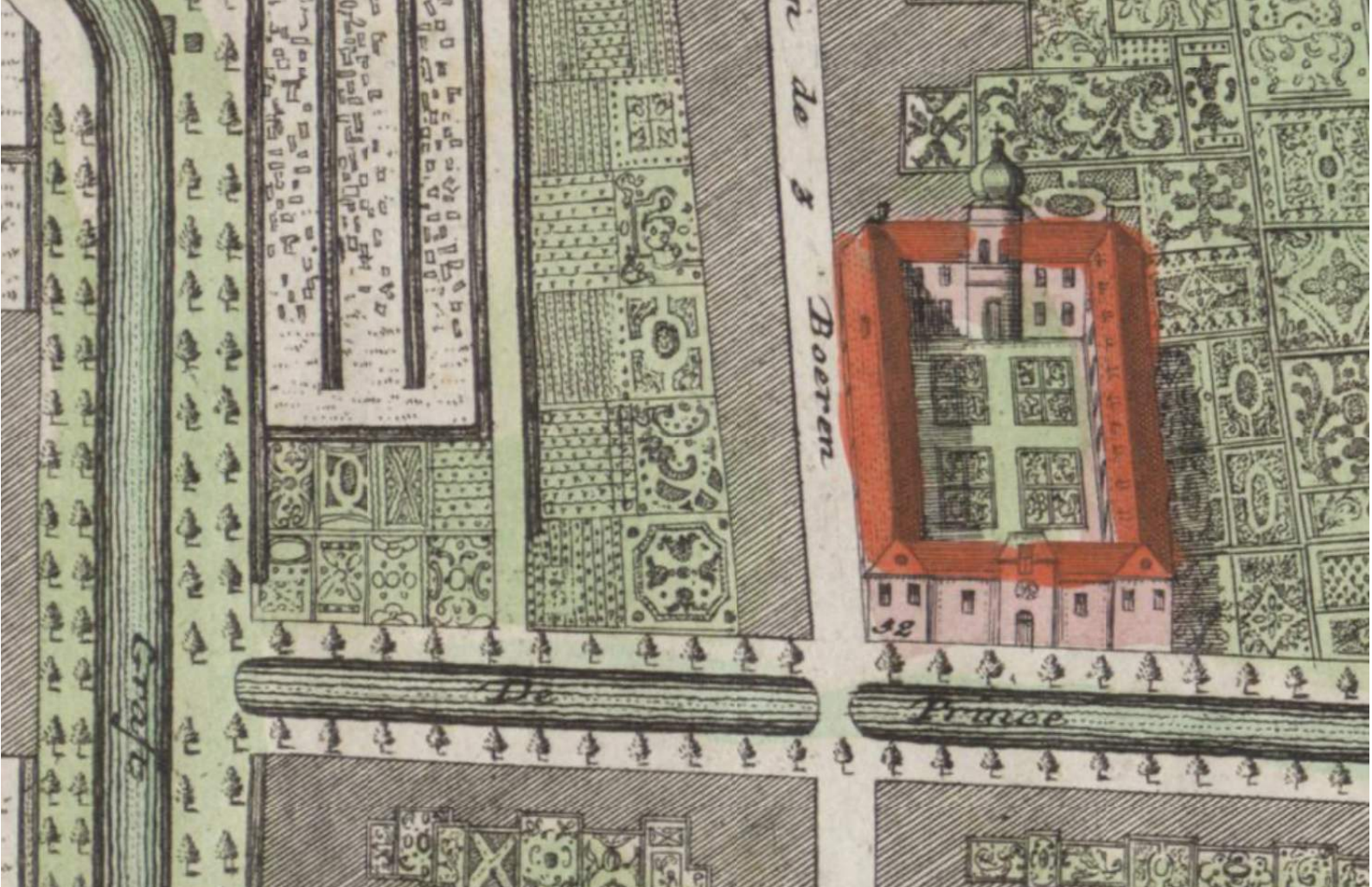
Afbeelding 11 (boven) – Kaart behorende bij de veiling van percelen in 1706 tussen de huidige Lange Lombardstraat en het Hofje van Nieuwkoop (Collectie gemeentearchief Den Haag)

Afbeelding 12 (links) – Het voorblad van het document waarin de Condiën en Voorwaarden van de veiling uit 1706 van tien percelen aan de Prinsegracht (Collectie Haags gemeentearchief, 0350-01/5273)

De eisen ten aanzien van de bebouwing zullen echter niet afwijkend zijn geweest van die van de veiling in 1706. Foto's uit de 20^{ste} eeuw, voor 1990, geven een beeld van de bebouwing, die er voor de grootschalige renovatie van het centrum aan de noordwestzijde van de Prinsegracht stond. Sommige panden hadden wel een beperktere hoogte, maar net als de meer oostelijk gelegen delen van de Prinsegracht stonden de gebouwen allemaal in de rooilijn en vulden ze het gehele perceel.

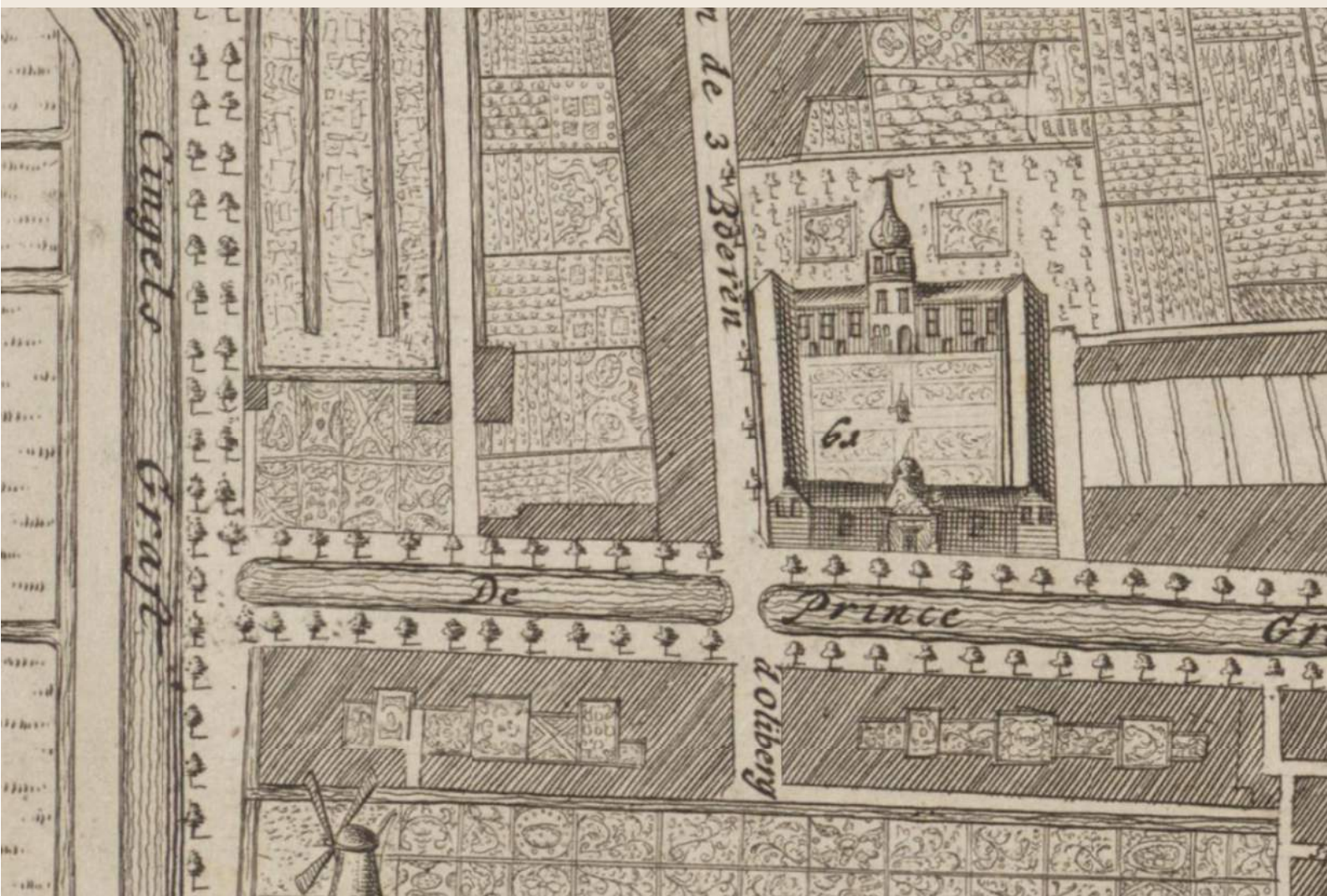
De afwezigheid van een duidelijk moment van verkoop (zie hiervoor ook hoofdstuk 3) leidt ertoe dat het niet duidelijk is wanneer het rijtje woningen aan de noordwestzijde van

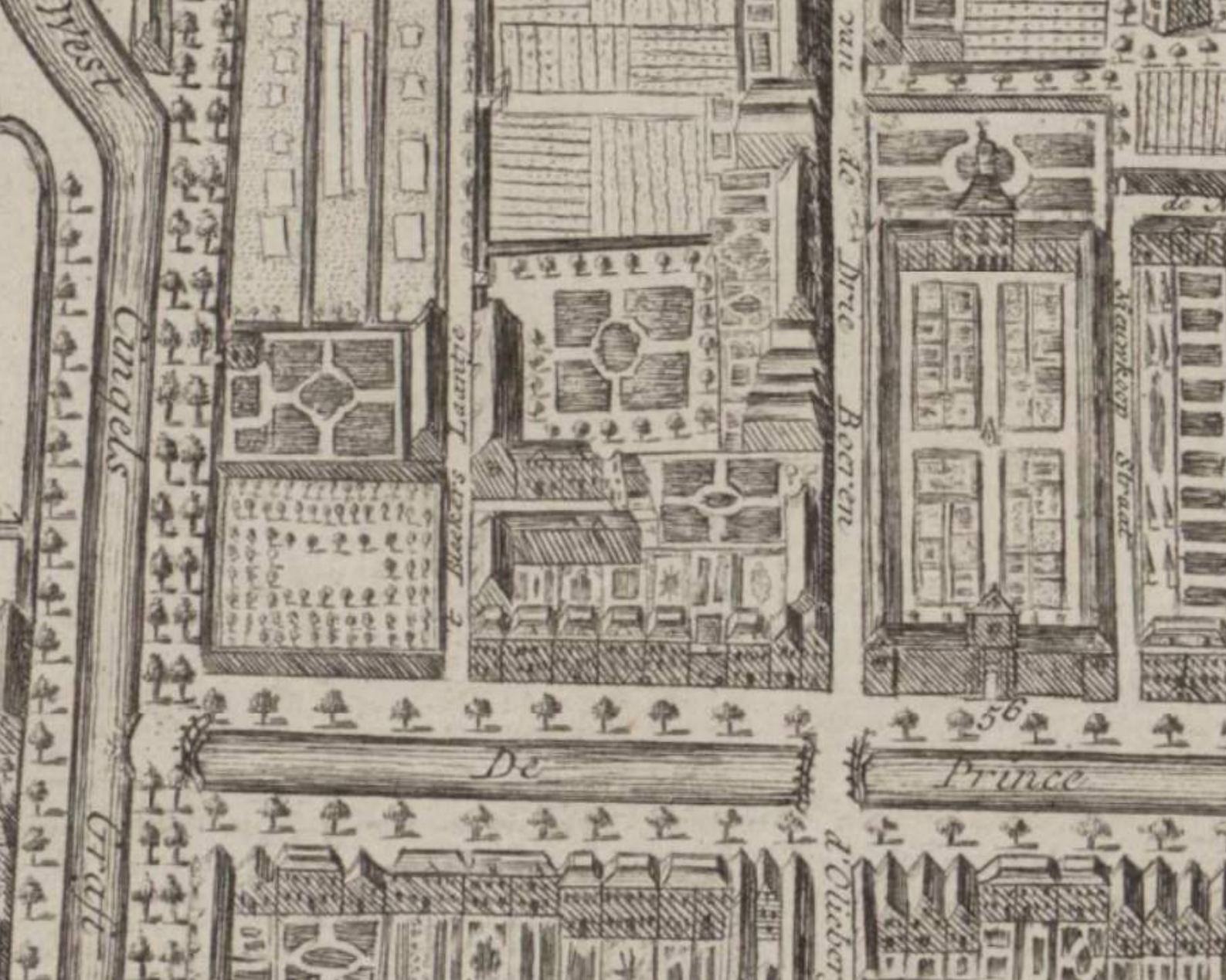
de Prinsegracht, waartoe ook de Prinsegracht 289-297 ooit behoorde, precies zijn gebouwd. De



Afbeelding 13 (boven) – Detail van de plattegrond vervaardigd door Erven Homann in 1717. Hierin zijn de meeste percelen ten westen van het Hofje van Nieuwkoop nog onbebouwd en in gebruik als tuin (Collectie Haags Gemeentearchief).

Afbeelding 14 (onder) – Detail van de plattegrond vervaardigd door Ernst Ludwig Creite uit 1729. Hierop zijn de percelen ten westen en oosten van het Hofje van Nieuwkoop voorzien van een zwarte arcering hetgeen aanduidt dat er sprake is van bebouwing (Collectie Haags Gemeentearchief).





Afbeelding 15 (onder) – Detail van de vogelvluchtkaart vervaardigd door Ivan Besoet uit 1747. Op deze kaart is aan de woningen ten westen van het Hofje van Nieuwkoop een gezicht gegeven. Overigens is de kaart niet erg betrouwbaar, aangezien de meeste huizen op eenzelfde wijze zijn uitgewerkt (Collectie Haags Gemeentearchief)

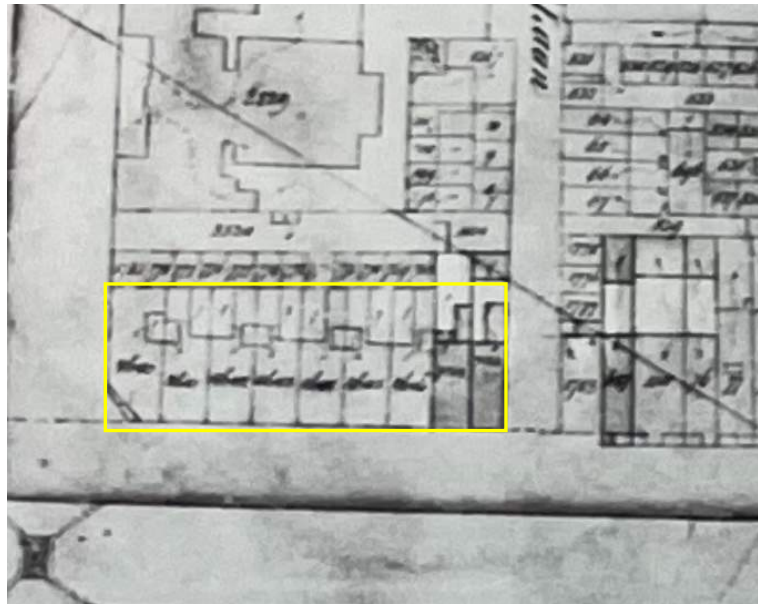
historische kaarten, zoals de plattegronden van Erven Homann (1717, afbeelding 13), Ernst Ludwig Creite (1729, afbeelding 14) en de vogelvluchtkaart van Ivan Besoet (1747, afbeelding 15) geven daar echter meer inzicht in. Uit deze kaartbeelden zou kunnen worden herleid dat de panden zijn gebouwd in de periode tussen 1717 en 1729, een marge van twaalf jaar waarin dit voorlopig laatste deel van de bebouwing aan de noordzijde van de Prinsegracht tot stand kwam. Kenmerkend voor de gracht werden de vele bomen (linden, iepen²²) en bruggen, die het fraaie karakter dat door de magistraat was nagestreefd ook werkelijk realiseerden.

Gedurende de rest van de 18^{de} eeuw verandert er weinig aan de Prinsegracht. Pas in de 19^{de} eeuw wordt ook het laatste stukje aan de noordzijde van de Prinsegracht bebouwd met negen panden (afbeelding 16). Alleen de twee meest oostelijke, grenzend aan de Blekerslaan, bestaan nu nog. De andere zeven panden zouden in de jaren 30 van de 20^{ste} eeuw worden vervangen door een appartementencomplex, dat meer gericht is op de Lijnbaan dan op de Prinsegracht als gevolg van een afgeronde hoekligging. Dit was het gevolg van een verbreding van de Lijnbaan, waarbij de rooilijn verder naar het (nood)oosten werd verplaatst. Hiervoor was het noodzakelijk de laatste panden van de Prinsegracht, vlak bij de Lijnbaan, te slopen.

HET EINDE VAN DE GRACHT

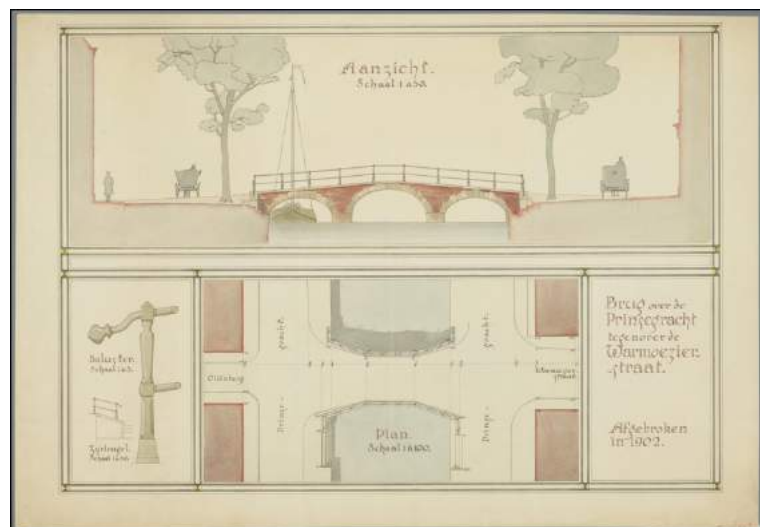
In de 19^{de} eeuw verandert het aanzien van de stad geleidelijk. Het door grachten gedomineerde centrum, een structuur waar in de 16^{de} en 17^{de} eeuw hard aan gewerkt was, begon aan zijn einde te komen. De grachten hoopten zich op met vuil en dat terwijl het ook als drinkwater diende. Op veel plekken waren daarnaast de steile bruggen onbegaanbaar en slecht geworden. Vol trots meldde het college van burgemeester en wethouders in haar jaarverslag over het jaar 1863 dat zij in dat jaar de lengte van de grachten met 451 ellen had verminderd. Daarbij werden de Lutherse Burgwal, de Paviljoensgracht en de Keezenpoort²³ gedicht. Uit de toelichting blijkt ook dat een jaar eerder al werd gestart met het dempen van het Spui. Als voornaamste reden voor deze ontwikkeling werd de waterkwaliteit en met name de vervuilde toestand genoemd. Het aanleggen van straten zou het aanzien van de stad flink verbeteren, zo was de mening.

Tegelijkertijd met de demping werden riolering en brandputten aangelegd.²⁴ De Prinsegracht was niet gelijk aan de beurt, daar werd nog gekeken naar een oplossing om de verversing te kunnen regelen. In 1879 kwamen burgemeester en wethouders echter tot de conclusie dat voor de verversing van de singelgrachten een kanaal naar zee kon worden gegraven, maar dat het dempen van de Prinsegracht tot aan de Brouwersgracht toch ook noodzakelijk was.²⁵ De raad stemde hier op 21 oktober 1879 mee in en luidde daarmee een nieuwe fase in voor de Prinsegracht, die eeuwenlang werd genoemd door dichters en stadsbeschrijvers. Een jaar later, in 1880, meldde het college dat de kosten voor het dempen van een deel der Prinsegracht 27.400 gulden kostte. Het werk werd uitgevoerd door H. de Borst uit Papendrecht. Niet de gehele gracht werd zoals gezegd gedempt. Er werd een deel van 275 meter gedempt, waarbij de overbrugging van de Brouwersgracht behouden bleef ten behoeve van de doorstroming van het water en ter bevordering van de scheepvaart.²⁶ Het vervoer over water was immers nog steeds de belangrijkste infrastructuur.



Afbeelding 16 (boven) – Kadastrale kaart Den Haag, ca. 1900 (Collectie Gemeentearchief Den Haag). In geel gemarkeerd het laatste rijtje woningen aan de Prinsegracht. Links daarvan de Lijnbaan, rechts de Blekerslaan en op de rechterhoek van de Blekerslaan het pand Prinsegracht 107-109.

Afbeelding 17 (onder) – De in 1902 gesloopte brug tegenover de Warmoezierstraat, die moest wijken voor het dempen van het laatste deel van de Prinsegracht. Vervaardiger onbekend, 1905 (Collectie gemeentearchief Den Haag).





Afbeelding 18 – Prinsegracht bij het Buitenom en de Lijnbaan met zicht op de 19^{de}-eeuwse woningen aan de noordzijde van de Prinsegracht (links). Foto C.J. De Gilde, ca. 1900 (Collectie gemeentearchief Den Haag).

Tot demping van het laatste deel van de Prinsegracht, inclusief een stukje van de Brouwersgracht, werd besloten in 1902. Dat bracht een groot aantal infrastructurele werken met zich mee. Zo werd de brug bij de Warmoezierstraat gesloopt (afbeelding 17), evenals de brug aan het einde van de Prinsegracht, die evenwijdig aan de singel liep. In plaats daarvan werd een nieuwe voetgangers-ophaalbrug aangelegd (deze ligt nog steeds over de singelgracht aan het einde van de Prinsegracht) en een basculebrug voor het wegverkeer²⁷ (deze is inmiddels vervangen door een vaste brug).

PRINSEGRACHT ALS INFRASTRUCTURELE ADER

In het tweede kwart van de 20^{ste} eeuw begin het autoverkeer een steeds grotere impact op de stad te krijgen. Hoewel de verkeersdrukte bij lange na niet vergelijkbaar was met de huidige druchte op de weg waren de wegen in de historische binnenstad niet gemaakt op de auto. De gemotoriseerde auto werd aan het begin van de 20^{ste} eeuw gezien als het vervoersmiddel van de toekomst die een grote vrijheid bracht in de verplaatsing van goederen en mensen. Men was immers niet meer gebonden aan het water of het spoor met alle bereikbaarheidsbeperkingen die daarbij hoorden. Voor de auto werd dus ruimte gemaakt. De gemeenteraad van Den Haag nam daarom op 9 juli 1928 het besluit om de Lijnbaan als belangrijke verkeersader tussen Prinsegracht en Loosduinscheweg te verbreden. Daartoe was het noodzakelijk een groot aantal gronden te onteigenen²⁸, waaronder zeven van de negen woningen die de bebouwing aan de noordwestzijde van de Prinsegracht begrensd. Om dit te



Afbeelding 19 – Gedempte Prinsegracht ter hoogte van nr. 103 en 101 (beide geheel links op de foto). Foto Jan Woerlee, 1933 (Collectie gemeentearchief Den Haag).

mogen doen moest door de koningin de *Wet tot Verklaring van het algemeen nut der Onteigening voor de Verbreding van de Lijnbaan* worden vastgesteld. Dat gebeurde op 12 december 1929. Daarmee kreeg de Prinsegracht en aansluitend de Lijnbaan een infrastructurele functie ten behoeve van de doorstroming van het verkeer de stad in en uit.

Naast het wegverkeer kreeg de tram, al eerder dan de auto, een plek op de Prinsegracht. In 1864 was de Dutch Tramway Company opgericht, die als eerste in Nederland meerdere malen per dag met een paardentram tussen Den Haag Centrum en Scheveningen reed. In 1887 veranderde dit bedrijf in NV Haagsche Tramweg-Maatschappij, ofwel HTM. De diensten werden tot aan 1880 per paardentram uitgevoerd. Al snel werd de dienst naar Scheveningen aangevuld met diensten door andere delen van de stad, waaronder van en naar station Hollands Spoor.²⁹ Zo werd er in 1880 door de raad van Den Haag ook ingestemd met een concessies voor een lijn van de paardentram vanaf Den Haag Hollands Spoor naar het Anna Paulownaplein en een tram vanaf station Hollands Spoor, via de Prinsegracht naar de Scheveningseweg. Hierbij werd het eerste deel van de Prinsegracht aangedaan.³⁰ Wanneer de tramlijn werd doorgevoerd over de gehele Prinsegracht is niet bekend. Ook de historische kaartbeelden uit de late 19^{de} en de eerste helft van de 20^{ste} eeuw geven hier geen duidelijkheid over.

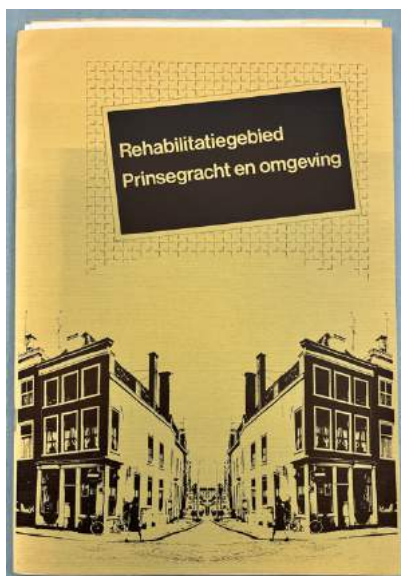


Afbeelding 20 – tram passeert het Korenhuis aan de Prinsegracht, vervaardiger onbekend, ca. 1913 (Collectie gemeentearchief Den Haag).

Deze verbinding dateert in ieder geval uit de jaren 30 van de 20^{ste} eeuw, want in dat jaar wordt de, dan inmiddels elektrische, tram vanwege werkzaamheden over de Prinsegracht naar de Ruijsdaelstraat geleid. Dat kan alleen via het laatste deel van de Prinsegracht en een stukje Buitenoord.³¹ Op afbeelding 19 is ook te zien dat er dan een spoor loopt langs de zuidzijde van de Prinsegracht. In 1968 werden werkzaamheden uitgevoerd om een vrije bus- en trambaan over de Prinsegracht aan te leggen, zodat het autoverkeer en het openbaar vervoer van elkaar gescheiden waren en geen last hadden van elkaar.³²

REHABILITATIE VAN DE PRINSEGRACHT

Na de grote bouwontwikkelingen van de Wederopbouw werd in 1961 de eerste Monumentenwet ingevoerd. Hierin was het mogelijk om beschermde dorps- en stadsgezichten aan te wijzen. Een middel om aandacht te vragen voor het historisch ruimtelijk karakter van historische steden. De wet was een maatregel die mede werd ingegeven door de vaart van de vernieuwingen, maar tegelijkertijd de grote mate van leegstand en verpaupering in de historische binnensteden. Het werd een bewust onderdeel van de stadsvernieuwingsprocessen in Nederlandse steden en dorpen. Overal in het land kwamen buurtbewoners in actie tegen de grote saneringsplannen van gemeenten, die het verlies van het eigen karakter van hun leefomgeving tot gevolg hadden. Uiteindelijk werd het geluid uit de samenleving



Afbeelding 21 – Omschrijving van alle historisch waardevolle panden in het rehabilitatiegebied Prinsegracht, Bureau Monumentenzorg gemeente Den Haag 1979 (Collectie Gemeentearchief Den Haag).

opgepakt door de landelijke politiek. Staatssecretaris Stadsvernieuwing (1973 – 1977), Jan Schaefer, bedacht het ‘Deltaplan voor de steden’. Kort gezegd betekende dit dat er niet meer alleen aan sloopnieuwbouw werd gewerkt, maar dat er een rehabilitatieproces werd gestart waarbij historische panden, al dan niet aangewezen als rijks of gemeentelijk monument, werden gerestaureerd om zo het historische karakter van gebieden te behouden. De Monumentenwet 1961 speelde hierbij een belangrijke rol, omdat er met deze wet ook geld beschikbaar kwam voor restauratie van beschermde monumenten.³³

Ook in Den Haag was de binnenstad in de jaren 60/ 70 van de 20^{ste} eeuw verpauperd en waren gaten in de bebouwing ontstaan. In slechte staat verkerende panden werden wel gesloopt, maar er werd geen nieuwbouw gepleegd. De Prinsegracht was een van deze verpauperde gebieden. Ten behoeve van het herstel werd in 1979 het Rehabilitatieplan Prinsegracht opgericht. In samenwerking met de toenmalige Rijksdienst voor Monumentenzorg en de centrale Directie voor Volkshuisvesting van het Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening streefde het plan naar het behoud en herstel van de waardevolle historische bebouwing en het dichtten van gaten in de gevelwanden.

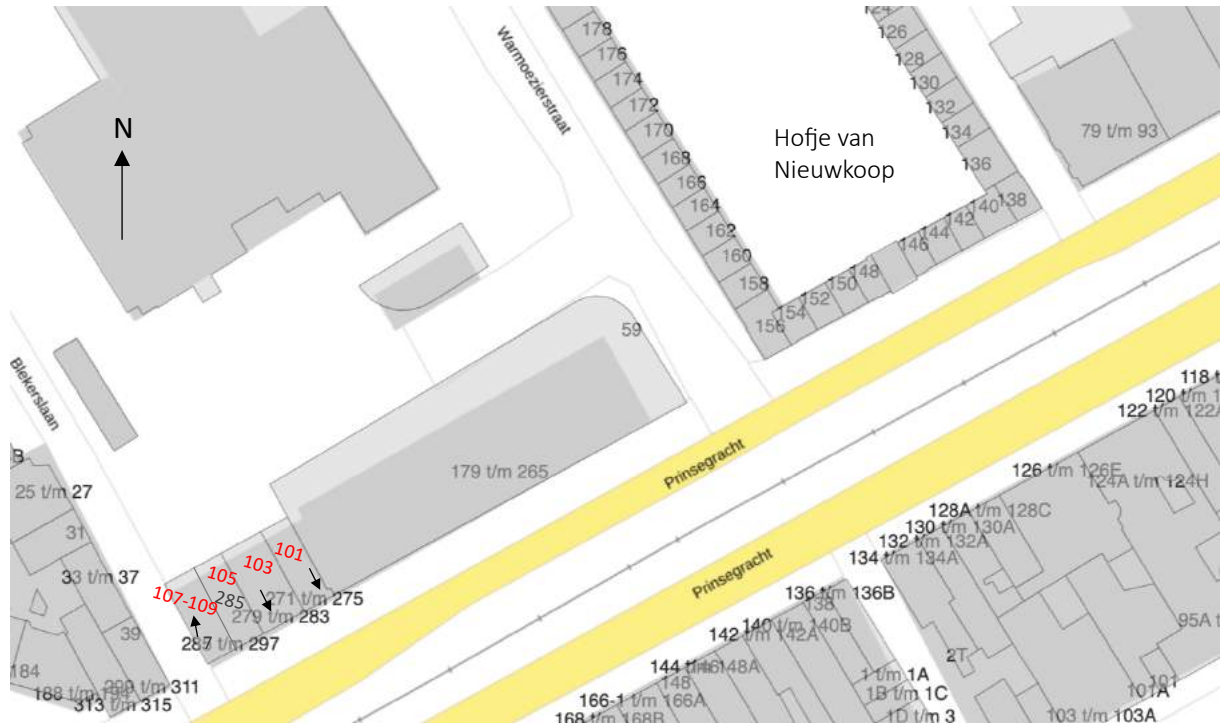
Dit plan was het begin van het herstel van de Prinsegracht. Een project dat meerdere jaren in beslag zou nemen en waarbij de zeer sterk verpauperde panden aan noordwestzijde van de Prinsegracht ook hersteld zouden gaan worden. Het project was een meerjarenplan, dat tot aan het einde van de 20^{ste} eeuw zou gaan duren. De verschillende panden werden gerestaureerd of vervangen, afhankelijk van de waardering die de panden hadden gekregen binnen het document *Rehabilitatiegebied Prinsegracht*. Dit waren langdurige processen, waarin de verschillende participerende partijen (gemeente, Rijksdienst voor de Monumentenzorg en eigenaren) het met elkaar eens moesten worden over de wijze waarop met de betreffende plek werd omgegaan. Uiteindelijk heeft dit wel bijgedragen aan het verbeteren van de ruimtelijke kwaliteit van de Prinsegracht. Het huidige straatbeeld is het gevolg van dit proces. Een van de laatste ontwikkelingen aan de Prinsegracht startte in 1996. In dat jaar werd gestart met de aanleg van de tramtunnel onder de Grote Markt. Deze tunnel, die uiteindelijk in 2004 werd geopend, betekende vooral voor de oostzijde van de Prinsegracht een nieuw gezicht.

HUISNUMMERING


Voor 1993 hadden de vier panden Prinsegracht 271-275, 279-283, 285 en 289-297 (oneven) een ander huisnummer, namelijk respectievelijk 101, 103, 105 en 107-109 (oneven). De hernummering naar nummers boven de 200 was het gevolg van de ontwikkeling van een nieuw appartementencomplex aan de noordoostzijde van deze vier panden. Waar voor die tijd herenhuizen en kleine woningen stonden met oneven huisnummers in de 90, werd een groot appartementencomplex gebouwd met zo’n 50 appartementen. De huisnummering van dit complex loopt van 179 tot en met 265 (oneven). Langs de gehele Prinsegracht zitten grote verspringingen in de huisnummering. Links en rechts van het Hofje van Nieuwkoop, dat een eigen nummering heeft, zit een verschil van 100 huisnummers. Hiervoor is in het archief geen verklaring gevonden.

Ook in de nummering van de panden Prinsegracht 271-275, 279-283, 285 en 289-297 ontbreken nummers, namelijk 277 en 287. Daarnaast ontbreken tussen het appartementencomplex dat eindigt met nummer 265 en het eerstvolgende pand dat start met 271 twee huisnummers. Voor het ontbreken van deze vier huisnummers is slechts gedeeltelijk een oorzaak aan te wijzen. Deze ligt in de jonge geschiedenis van de vier panden. De huizen hadden al voor de renovatie/ herbouw een nieuw

huisnummer gekregen. In de plannen was bij drie van de vier te renoveren panden een souterrainwoning aanwezig dat opnieuw zou worden ingericht als woning. De souterrains kregen de huisnummers 269, 277 en 287. Bij de renovatie ging het door een noodlottig ongeval echter dramatisch fout (hoofdstuk 3 voor verdere uitleg). De panden stortten gedeeltelijk in en in plaats van renovatie ging men over op herbouw. Hierbij kwamen de souterrains als zelfstandige woningen te vervallen, evenals de huisnummers daarvan.



Afbeelding 22 – Detail van de huisnummerkaart van de BAGviewer. Hierop is te zien dat de huisnummering ten noordwesten van het Hofje van Nieuwkoop 50 (oneven) huisnummers lager is dan het laagste nummer van het appartementencomplex ten Zuidoosten ervan. Ook zijn de ontbrekende nummers tussen Prinsegracht 265 en 271 in de kaart zichtbaar (bron: Bagviewer.kadaster.nl)



Hoofdstuk 2
FUNCTIES
RONDOM DE
PRINSEGRACHT

HOOFDSTUK 2 FUNCTIES RONDOM DE PRINSEGRACHT

De noordoostzijde van de Prinsegracht, waar het pand 289-297 staat, heeft op gebruiksgebied verschillende stadia doorgemaakt. Hoewel het altijd tot de meest rustige delen van de Prinsegracht heeft gehoord, betekent het niet dat er rondom de Prinsegracht 289 – 297 geen activiteit heeft plaatsgevonden.

2.1 TUINEN EN DE STADSBOOMKWEKERIJ

Tot aan de bouw van de panden aan de noordoostzijde van de Prinsegracht in het tweede kwart van de 18^{de} eeuw lagen er op die plek tuinen. De historische kaartbeelden laten dit beeld goed zien (Afbeelding 13, Erven Homann). De fraaie tuinen liggen tussen het Slop van de 3 boeren, waarschijnlijk vernoemd naar een plaatselijke herberg en sinds 1882 hernoemd tot Warmoesstraat/Warmoezierstraat³⁴, en de westelijke singelgracht. Maar ook ten oosten van het Hofje van Nieuwkoop zijn tuinen zichtbaar. Het type tuin, moes- of siertuin, blijkt uit de tekenwijze van de tuinaanleg. In de

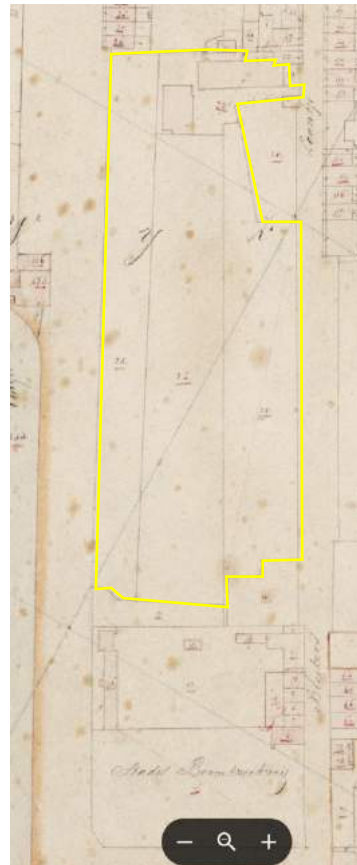
Afbeelding 24 (linksonder) – panoramisch zicht op de Prinsegracht vanaf de huidige Zoutkeetsingel, toegeschreven I. Besoet, 1738 (bron: Sinninghe (1965), p. 9)

Afbeelding 25 (rechtsonder) Detail van de kadastrale minuut 1832, Sectie L. Op de kaart is het perceel aan de Prinsegracht tussen de Blekerslaan en de Westelijke singelgracht in gebruik als stadsboomkwekerij. De geelomrande percelen waren in gebruik als bleekveldjes en washuis (Bron: Rijksdienst voor Cultureel erfgoed).

siertuinen van de gegoede Haagse inwoners is de stijlvolle tuinaanleg herkenbaar in de symmetrische beplantingspatronen in de tuin. Westelijk van het Hofje van Nieuwkoop liggen aan weerszijden van de Blekerslaan en aan westzijde van het Slop van de drie boeren moestuinen. Door de tekenaar zijn deze aangegeven als eenvoudige rechte lijnen met beplanting. De moestuinen lagen hier in de 17^{de} en 18^{de} eeuw.³⁵

Enkele decennia later (afbeelding 15) is het terrein tussen de Blekerslaan en de Westelijke singelgracht verandert van verschillende kleine particuliere tuinen in een grote tuin. Uit de kadastrale minuut 1832 (afbeelding 25) blijkt dat het

betreffende terrein dan is ingericht als stadsboomkwekerij. Op een prent uit 1738 (afbeelding 24), toegeschreven aan Ivan Besoet, is de stadskwekerij ingetekend aan de linkerkant van de Prinsegracht. Achter een schutting met horizontale planken steken nog net de boomtoppen van de kwekerij. Direct daarnaast staat Prinsegracht 107-109. De stadskwekerij bestaat nog steeds, maar niet op deze locatie. Tegenwoordig ligt de kwekerij aan de Kwekerijweg in Den Haag. Hoe de



kwekerij is ontstaan en wat er allemaal werd gekweekt is niet bekend. De historische archieven van de gemeente Den Haag zeggen niets over de kwekerij en zijn geschiedenis. Duidelijk is wel dat de groenvoorzieningen die in de stad werden aangelegd, zoals de bomenlanen op het Voorhout en de beplanting van iepen en linden langs de Prinsegracht, geleverd werd vanuit de stadskwekerij, zoals dat tegenwoordig ook nog het geval is. Het verdwijnen van de stadskwekerij hangt samen met de bouw van negen woningen in vermoedelijk het midden van de 19^{de} eeuw op dit laatste onbebouwde perceel aan de noordzijde van de Prinsegracht.

2.2 BLEKERSLAAN

De Blekerslaan draagt zijn naam niet voor niets. Vanaf het midden van de 17^{de} eeuw waren op deze locatie bleekveldjes gelegen.³⁶ De bleekveldjes waren bedoeld voor het bleken van wasgoed en linnenstoffen. Na het wassen waren de stoffen meestal nog niet helemaal schoon en nog onvoldoende wit. Onder invloed van de zon werd de stof witter. Het was dus onderdeel van het proces om de stoffen te reinigen. De kaartbeelden uit de 17^{de} eeuw (afbeelding 13, 14 en 15) laten de velden duidelijk zien. De kledingstukken en lakens die liggen te bleken, zijn door de tekenaars ingetekend. Ook aan het begin van de 19^{de} eeuw, ten tijde van het opmaken van de kadastrale minuut 1832 liggen er aan de Blekerslaan nog blekersvelden (afbeelding 25). De velden verdwijnen vanaf het midden van de 19^{de} eeuw als de stad steeds verder groeit en er meer ruimte nodig is voor woningen en andere gebouwen.

2.3 J. JACOBSEN, MAGAZIJN VAN STEENKOLEN, HOUT EN TURF

Op de plek van de bleekveldjes, aan de westzijde van de Blekerslaan en achter de bebouwing aan de Prinsegracht, wordt halverwege de 19^{de} eeuw een bedrijf gebouwd. De eerste advertentie van dit bedrijf, die bewaard gebleven is in de beeldbank van de gemeente Den Haag, dateert van 1859 en vermeldt dat het gaat om het *magazijn van Steenkolen, hout en turf van C. Boer en J. Jacobsen*. In 1879 is er alleen nog sprake van J. Jacobsen. Over C. Boers wordt dan in de advertentie niet meer gesproken (afbeelding 26). Op basis van de tekst van de advertentie uit 1859 en 1879 lijkt het om een soort bouwwinkel gaan, waar je naast hout voor gebruik in huis en tuin ('speeken' zijn spaken) en turf voor de kachel, ook slijpstenen kon kopen. Allerlei waar die in- en om het huis gebruikt konden worden. Deze onderneming komt verder niet in de archieven van de gemeente Den Haag of literatuur over Den Haag voor, waardoor er verder niets over deze winkel te vertellen is.



Afbeelding 26- Advertentie van het Magazijn van steenkolen hout, en turf van J. Jacobsen, 1879 (Collectie gemeentearchief Den Haag).

2.4 MARKT

De dagelijkse markten werden vanaf de middeleeuwen gehouden in de straten rondom het stadhuis. Straatnamen als de Riviervismarkt, Dagelijkse Groenmarkt en de Visbanken herinneren daar nog aan. Vanaf het begin van de 17^{de} eeuw werd de markt geconcentreerd op de Grote Markt, het plein dat vrijkwam nadat de resten van het in 1584 afgebrande St. Elizabethsklooster waren opgeruimd en de gronden behoeve van de stad was vrijgekomen. Op deze plaats zou voortaan de weekmarkt plaatsvinden; op meerdere dagen per week werden hier allerhande waren verkocht. De Prinsegracht speelde een belangrijke rol in de

markt. In eerste instantie omdat het sinds de aanleg van de Prinsegracht voor schippers veel makkelijker was geworden om de weekmarkt te bereiken met hun waren. Schepen voeren af en aan lagen aangemeerd langs de gehele kade van de Prinsegracht tussen Grote Markt en Lijnbaan om hun waren te verkopen en uit te laden. Door de eeuwen heen groeide de markt aanzienlijk, waardoor de marktkramen zowel steeds verder langs de noord- en de zuidzijde van de Prinsegracht richting het



Afbeelding 27 (boven) – Prinsegracht gezicht vanaf de brug t.h.v. de Warmoezierstraat richting Lijnbaan, fotograaf J.A. de Gilde, ca. 1900 (Collectie Haags Gemeentearchief).

Afbeelding 28 (onder) en 29 (inzet) – Foto van de markt aan de Prinsegracht, waarschijnlijk ter hoogte van de Jan Hendrikstraat gezien richting het westen (Uit: “’s-Gravenhage in Beeld, 10 januari 1930, no 43, p. 842/3).



westen uitbreiden. Uiteindelijk kwam de markt tot aan het Hofje van Nieuwkoop. Het stuk tussen de later aangelegde Jan Hendrikstraat en het Hofje van Nieuwkoop was de bloemenmarkt.

Op een marktdag krioelde het van de mensen en was er veel te beleven. A. Kloots maakte in 1832 twaalf morgenwandelingen door Den Haag met vrienden en familie. Tijdens de wandeling praten ze over alles wat ze zien. Hij brengt de wandelingen en de gesprekken vervolgens uit in boekvorm onder de titel *Morgenwandelingen door en in den omtrek van 's-Gravenhage of Schoonheden en merkwaardige bijzonderheden betreffelijk deze Residentie*. Op de zevende dag is de Prinsegracht en omgeving aan de beurt voor een wandeling. De vrienden bezoeken de markt en verzuchten tijdens de wandeling: *Hier is het levendig, hier krielen duizend lieden, Op dezen marktdag, langs dit water heen, Hier hebt gij zes markten aan verscheiden soort bij een*. Als ze iets verder zijn gewandeld gaat het relaas verder: *En ziet eens welk eene menigte van schuiten, opgevuld met allerlei soorten van keurige groenten en ooft [oogst], versch gesneden of van den boom geplukt, hier de ganse Prinsegracht beslaan: elke schipper weet aldaar ongetwijfeld zijn bijzondere ligplaats te vinden*. De drukte op de markt levert, zelfs na het dempen van de gracht allerlei problemen op. In 1930 schrijft D. Hans in het tijdschrift *'s-Gravenhage in beeld* over de markt. Hij spreekt zijn verwondering uit over de drukte en over alles wat er is te zien. Maar ook juist over het feit dat midden in zo'n drukke stad tweemaal per week een markt midden in het centrum wordt gehouden, die al het verkeer belemmert. Een politieagent is nodig om alles in goede banen te leiden.³⁷ Op afbeelding 18 was al te zien dat er ook nog een tram over de markt rijdt.

De chaos op de gracht op marktdagen leidt er uiteindelijk toe dat de raad van Den Haag in 1938 besluit de markt te verplaatsen naar een speciaal marktterrein buiten het centrum, aan de Herman Kosterstraat. Dit is de plek waar de markt tot op de dag van vandaag te vinden is.

2.5 ZIEKENHUIS

De meeste impact op de directe omgeving van de panden aan de noordwestzijde van de Prinsegracht heeft de aanleg van een Rooms katholiek ziekenhuis. Aan het Westeinde werd in 1873 door pater Marijnen het ziekenhuis St. Joannes de Deo opgericht. Het ziekenhuis kende door de tijd heen een grote groei. Vooral vanaf 1938 nam de omvang van het ziekenhuis toe. Eerst door de bouw van een evenwijdig aan de Lijnbaan geïntegreerd gebouw. Het ziekenhuis dat letterlijk in de achtertuin staat van Prinsegracht 289-297 heeft sinds het begin van de 20^{ste} eeuw steeds meer panden en gronden in de omgeving verworven. Dat leidde in 1975 tot een eerste grote uitbreiding van het ziekenhuis met grootschalige nieuwbouw.³⁸ Grofweg kan gezegd worden dat het gehele grondgebied tussen het Westeinde, de Lijnbaan, de Prinsegracht en de Warmoezierstraat tot het ziekenhuis behoorde en grotendeels nog steeds behoort. Rondom het nieuwbouwcomplex werden parkeerterreinen, aanrijroutes en verschillende bijgebouwen gerealiseerd waardoor er sprake was van enorme schaalvergroting van de wijk.

De voorgangers van de panden aan de Prinsegracht 271-297 kwamen uiteindelijk bijna allemaal in bezit van het ziekenhuis, hetgeen niet heeft bijgedragen aan een duurzame omgang met deze panden. Aan het begin van de 21^{ste} eeuw hebben nieuwe uitbreiding van het ziekenhuis plaatsgevonden. Met name aan de zijde van de Lijnbaan is een groot nieuw complex gebouwd, dat het ziekenhuis een geheel nieuw en gemoderniseerd gezicht heeft gegeven.



Afbeelding 30 – Westeinde ziekenhuis gezien vanaf de Lange Lombardstraat, links de achterzijde van het Hofje van Nieuwkoop. De schaalvergroting binnen de Prinsegrachtkwartier is duidelijk zichtbaar. Fotograaf Lilian Philips, ca. 1990 (Collectie gemeentearchief Den Haag).

Afbeelding 31- Prinsegracht 107-109 en 105 met op de achtergrond de bouw van het nieuwe Westeinde Ziekenhuis. Foto Dienst Stedelijke Ontwikkeling en Volkshuisvesting den Haag, 1972 (Collectie gemeentearchief Den Haag)



Hoofdstuk 3
ONTWIKKELINGEN
EN EIGENAREN
PRINSEGRACHT
289-297

HOOFDSTUK 3 ONTWIKKELINGEN EN EIGENAREN PRINSEGRACHT 107-109

3.1 PRINSEGRACHT 271- 297

Alvorens verder in te gaan op de ontwikkeling van de Prinsegracht 107-109 is het wenselijk meer te zeggen over de samenhang met de belendende panden. Tot 1993 stonden de panden Prinsegracht 271-297 bekend als de nummers 101 tot en met 109. De nummer 101 – 105 waren herenhuizen. De voorganger van Prinsegracht 289 – 297 was nummer 107-109 (hierna alleen nog aangeduid als 107-109). Het was als enige een pand met twee aparte huisnummers en twee woningen. Alle vier de panden waren in de jaren 60 van de 20^{ste} eeuw aangewezen als beschermde rijksmonumenten. Na decennia van verwaarlozing stonden de panden er in de jaren 70 sterk verwaarloosd bij. In het kader van de 'Rehabilitatie Prinsegracht', een project van de gemeente Den Haag, werd gesproken over restauratie van de panden. Dit was het startpunt van 20 jaar overleg en verschillende plannen voor de herontwikkeling. In 1985 werd voor het versnellen van de rehabilitatie door de gemeente een stadsvernieuwingsfonds opgericht onder het taakveld monumentenzorg.³⁹

De eerste plannen kwamen eind jaren 70 van de 20^{ste} eeuw van de architect ir. J. Mehrtens. In opdracht van de eigenaar van Prinsegracht 103 werkte hij aan een herstelplan voor dit pand. Hierbij nam hij de vrijheid om gelijk voor de gehele gevelwand tussen de Warmoezierstraat en de Blekerslaan een nieuwe gevel te ontwerpen. Hij ontwierp twee varianten, een reconstructie van het bestaande en een geheel nieuwe gevelwand naar de mode van de tijd (afbeelding 34). Hij legde de beide plannen voor aan de toenmalige Rijksdienst voor Monumentenzorg, die alleen kon instemmen met behoud en herstel van de op dat moment bestaande historische panden. Het voor die tijd kenmerkende nieuwbouwplan zou een geheel andere sfeer en karakter hebben opgeleverd aan de Prinsegracht. Een beeld dat ook niet overeenkwam met de gemeentelijke ideeën over de rehabilitatie. Gek genoeg werden de panden 101 – 103 in dit moderne plan wel behouden en gerestaureerd. Mogelijk had dat te maken met de toenmalige eigenaren van de panden, die dit wensten.

Hoe het proces verder precies is gelopen, is uit de gevonden archiefstukken van de gemeente Den Haag en Stadsherstel niet gebleken. Uiteindelijk werd Stadsherstel rond 1990 betrokken als partij voor de restauratie en exploitatie van de panden aan de Prinsegracht 101 tot en met 109. De gemeente was

Afbeelding 32 (linksonder) – Luchtfoto met daarop de oude en de nieuwe nummering van de vier panden aan de Prinsegracht, waarover in dit rapport wordt gesproken (Bron: Kadastralekaart.com, bewerking Culthis).

Afbeelding 33 – De sterk verpauperde panden aan de Prinsegracht 97 t/m 109 een jaar voor de restauratie. Foto Dienst Stedelijke Ontwikkeling, 1991 (Collectie gemeentearchief Den Haag).





Afbeelding 34 – Ontwerptekening van architect ir. J. Mehrkens voor de gevelwand aan de Prinsegracht 91-109, waarbij nummer 101 en 103 werden gerestaureerd, 1979 (GDH 0828-01 inventarisnummer 10480).

voor de restauratie reeds in overleg met architect Ton Deurloo. De reeds ontwikkelde plannen voor de restauratie werden daarbij door Stadsherstel omarmd. Na enkele planaanpassingen werd er in oktober 1992 gestart met de restauratie. Een niet geringe opgave blijkt eens een ongedateerde bouwkundige opname van het architectenbureau Ton Deurloo, die in het archief van Stadsherstel bewaard is gebleven. Hierin wordt beschreven dat er bij sommige panden vloeren ontbreken, de balkkoppen van verschillende panden zijn verrot en gevels dusdanige scheurvorming hebben, dat wordt geadviseerd de gevels geheel te vervangen. Uit een funderingsonderzoek van de gemeente Den Haag, dat ook in het archief van Stadsherstel is bewaard, blijkt dat de fundering boven het veen is aangebracht en dat de fundering aangepast zou moeten worden tot op het niveau van het zand.



Afbeelding 35 (links)– Prinsegracht 101 – 109 bij aanvang van de restauratie in oktober 1992. Foto Paul Steunebrink 1992 (Collectie gemeentearchief Den Haag).

Afbeelding 36 (rechts) – Prinsegracht 101 – 109 na het noodlottige ongeval in oktober 1992. Foto Paul Steunebrink 1992 (Collectie gemeentearchief Den Haag).

Prinsegracht 107 – 109 destijds was dusdanig slecht dat werd besloten om van dit pand alleen de gevel te laten staan. Het behoud van de panden, of in ieder geval delen ervan, leek hiermee geregeld te zijn. Echter door een noodlottig ongeval op 11 november 1992 stortte een deel van de gevels in. De oorzaak bleek een valwind die tijdens een stormachtige dag en door extra stuwning van de hoogbouw van het ziekenhuis voor instorting van de gevel zorgde. Hierbij kwam een toevallige passant om het leven. Na overleg met de politie en de brandweer werd uiteindelijk besloten de panden in zijn geheel neer te halen.⁴⁰ De restauratie werd daardoor gewijzigd in nieuwbouw, waarbij er bewust werd gekozen voor een reconstructie van de oorspronkelijke panden. In juni 1994 werden de panden officieel geopend voor ingebruikname.

Koeienpanden

De panden Prinsegracht 271-297 dragen, in de volksmond, ook wel de naam 'Koeienpanden'. Een term die in eerste instantie doet vermoeden dat de naam verwijst naar het historische gebruik van de panden. De panden waren echter woonhuizen met in sommige gevallen een werkplaats, maar met koeien hadden ze niets te maken. Er lijkt wel een verklaring te zijn voor de naam: in de straatwand, waarin de historische panden Prinsegracht 103-109 ook stonden, was in de tweede helft van de 20^{ste} eeuw op nummer 97 een lederhandel gevestigd. In de etalage van de leerhandel stond een levensgroot beeld van een koe. Dit zou de aanleiding zijn voor de naam 'Koeienpanden' voor het gehele rijtje. Een andere verklaring kan worden gevonden in de situatie van de laatste decennia voor de sloop. De ramen op de eerste bouwlaag van het pand 107-109 waren dichtgemetseld als maatregel tegen ongewenste bezoekers. De eerste bouwlaag was vervolgens geheel wit geschilderd en voorzien van een koe. Rondom de koe was de tekst 'Koeien tegen kernkoppen' geschilderd, als reactie op de in de 1979 door de NAVO aangekondigde plaatsing van 572 Amerikaanse middellangeafstandsraketten, zogenaamde nucleaire kruisraketten, in Europa. 48 van deze raketten zouden in Nederland te komen te staan. Dit leidde in 1981 en 1983, overigens zonder resultaat, tot massale demonstraties in Amsterdam en Den Haag. Den Haag was met een opkomst 550.000 demonstranten een van de grootste demonstraties ooit.^a Waar de leus 'koeien tegen kernkoppen' exact op doelt, is in dit onderzoek niet achterhaald. In ieder geval kan deze schildering ook hebben bijgedragen aan de naam 'koeienpanden'. Een andere meer historische reden voor de naam is tijdens het onderzoek niet gevonden.



Afbeelding 37 (linksboven) – Koe in de etalage van de lederhandel De Hoogh aan de Prinsegracht 97. Foto Constantijn van den Berg, 1972 (Collectie gemeentearchief Den Haag).

Afbeelding 38 (rechtsboven) – de geschilderde koe op de gevel van Prinsegracht 107-109. Foto Karen Coster 1985 (Collectie gemeentearchief Den Haag).

Afbeelding 39 (onder) – Verwijzing naar de koe van de Prinsegracht 107-109 op in de ramen van het souterrain van Prinsegracht 129 t/m 269.



^a isgeschiedenis.nl/nieuws/anti-kernwapen-demonstraties-begin-jaren-80, geraadpleegd 6 juni 2023.

3.2 DE ONTWIKKELING VAN DE PRINSEGRACHT 107-109

De geschiedenis van het pand 107-109 is omgeven met een klein mysterie. Het pand staat reeds aangegeven op de vogelvluchtkaart van Saint Hilaire de Mallet uit 1754 (afbeelding 40). De tekening lijkt, op basis van een vergelijking met foto's van de gevelwand daterend van net voor de sloop in 1992, een zeer betrouwbare weergave van de situatie in het midden van de 18^{de} eeuw. De wisselende hoogte van de diverse panden, de gevelelementen, zoals omlijstingen van deuren en de aanwezigheid van stoepen en trappen, incl. deuren onder de trap, staan allemaal op de kaart ingetekend. Het kaartbeeld van Ivan Besoet uit 1747 (afbeelding 15) laat net als het kaartbeeld uit 1754 zien dat er op de plek van Prinsegracht 107-109 op dat moment bebouwing stond. Een bijzonderheid op de kaart van St. Hilaire de Mallet is dat er in de achtertuin van het pand een kleine huiskapel is ingetekend. Of hier een relatie is met de functie van het pand of met de eerste eigenaar, is uit onderzoek niet naar voren gekomen.

Dit wetende, start het mysterie. De eerstvolgende kaart die iets kan vertellen over de situatie ter plaatse is de kadastrale minuut van 1832 (afbeelding 41). Op deze kaart is het pand aan de Prinsegracht 107-109 helemaal verdwenen. Het perceel is daar onderdeel van het erf van het ten oosten hiervan gelegen pand Prinsegracht 105. Wat kan er zijn gebeurd dat een pand daterend uit de tweede kwart van de 18^{de} eeuw in de eerste kwart van de 19^{de} eeuw alweer helemaal van de kaart is verdwenen? Duidelijkheid hierover is uit het onderzoek niet naar voren gekomen. Er kan sprake zijn geweest van brand, waardoor het pand grotendeels is vergaan of het pand is kwalitatief in slechte staat geweest, waardoor mogelijk besloten is het pand te slopen. Maar het blijft gissen naar de echte reden van het verdwijnen van het pand. Er kan nog getwijfeld worden aan de betrouwbaarheid van de ogenschijnlijk toch zeer reële weergave van de kaart van St. Hilaire de Mallet, maar ook 2D kaarten uit de 17^{de} eeuw laten zien dat de bebouwing doorliep tot op de hoek van de Blekerslaan. Er zal dus wel degelijk vóór 1832 al enige tijd bebouwing hebben gestaan. Twijfel over de juistheid van de kadastrale minuut 1832 is er niet. Deze kaart is zo nauwkeurig dat vergissingen op deze schaal eigenlijk nooit voorkomen. Daarbij is in de kadastrale legger enkele jaren later ook weer keurig melding gemaakt van een 'stichting' (lees 'bouw van een gebouw') op het perceel.

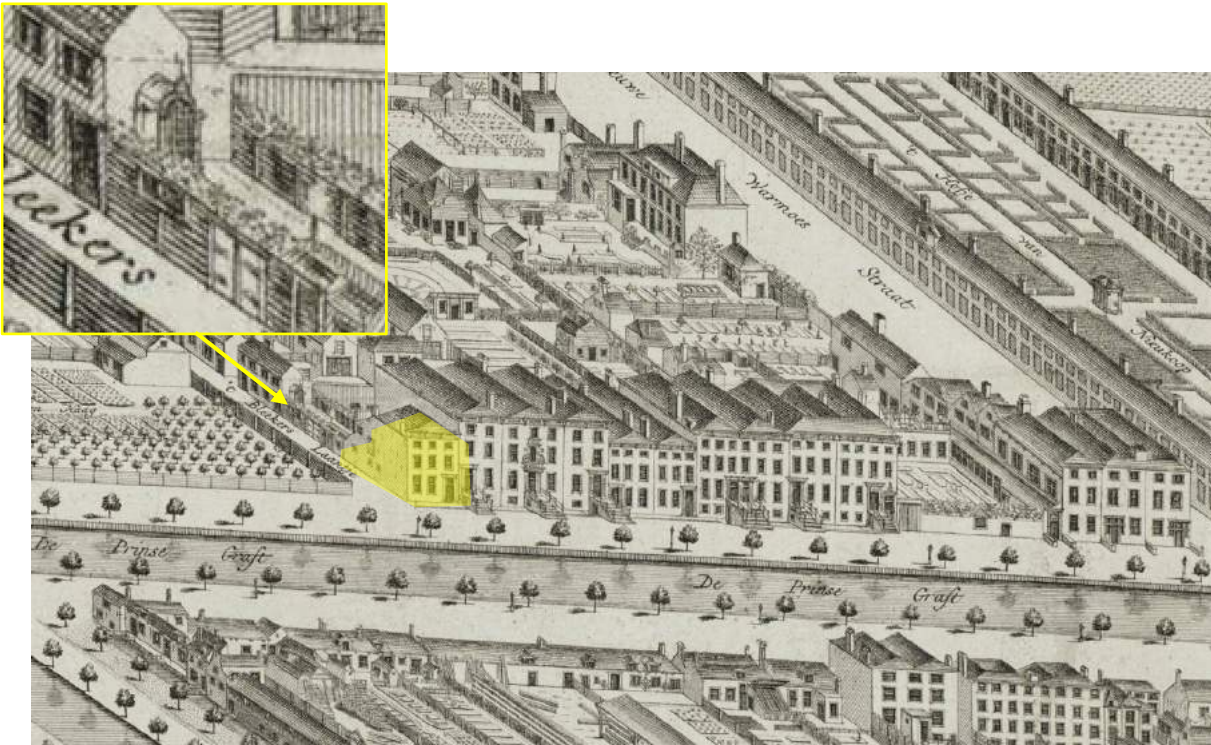
Mogelijke oorzaken voor het verdwijnen van het pand kunnen, zoals hierboven genoemd, niet teruggevonden worden in de archieven. De gegevens over koop en verkoop zouden mogelijk een aanleiding voor het verdwijnen van het pand kunnen prijsgeven in de omschrijving van de te verkopen gronden en onderdelen. Echter is het onderzoek naar eigenaren voor 1832 vastgelopen als gevolg van een gat van ca. 20 jaar tussen de registratie van de eigenaren in de kadastrale minuut uit 1832 en de periode daarvoor in de notariële archieven van de gemeente Den Haag, die slechts tot 1811 zijn bijgehouden. Er hebben in die 20 jaar mogelijk eigenaarswisselingen voorgedaan, want de eigenaar uit 1832 kan binnen verkoopakten uit de notariële archieven tot 1811 niet in relatie worden gebracht met het onderhavige pand aan de Prinsegracht. Het onderzoek naar het pand start daardoor pas in het tweede kwart van de 19^{de} eeuw.

ONTWIKKELINGEN EN EIGENAREN IN DE 19DE EEUW

De kadastrale minuut 1832 noemt Jacobus (Jacques/Jaques) Guesdon⁴¹ als eigenaar van het erf dat dan ter plaatse van het pand Prinsegracht 107-109 is gelegen. Hij is tevens eigenaar van het naastgelegen pand Prinsegracht 105. Woning en erf vallen dan onder één kadastraal nummer. Volgens de kadastrale legger is Guesdon ook woonachtig op de Prinsegracht, vermoedelijk ook in het pand waarvan hij eigenaar is. Op het moment van registratie van de genoemde percelen heeft hij geen beroep meer. Hij is dan 82 jaar oud. Zijn leeftijd is bekend, omdat hij in dat jaar trouwt met de 29-jarige Antonia Wilhelmina Lambrechts. Hij is dan al eerder getrouwd geweest met een vrouw van zijn eigen leeftijd.⁴²

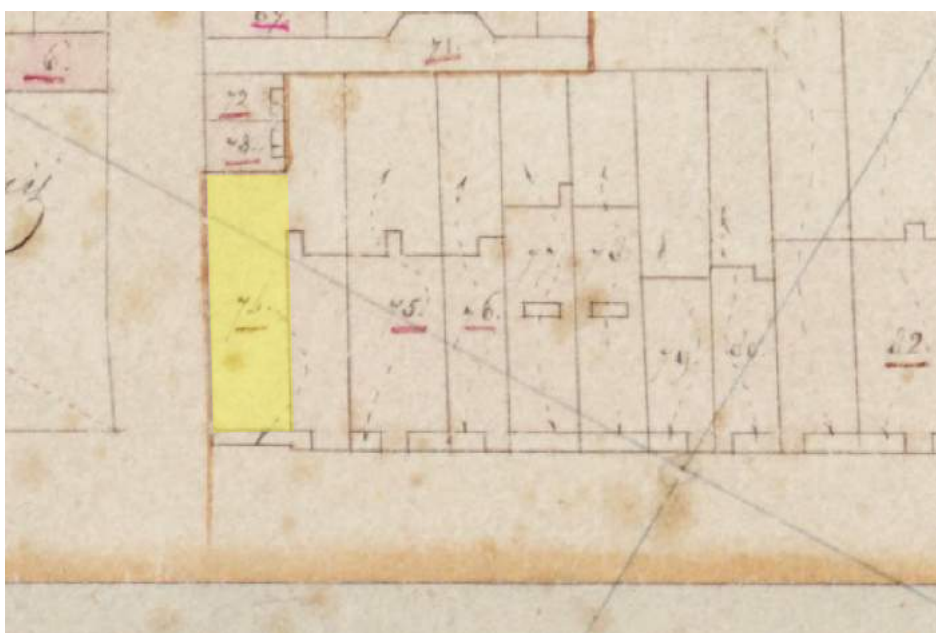
De naam Jacques Guesdon wordt gedurende de Bataafse Republiek ook in verband gebracht met de zegelkloppers van het klein-zegel van de Bataafse Republiek, een sjabloon waarmee een waarmede in papier of was kon worden gedrukt van notariële akten. Alleen met een dergelijk zegel was de akte

rechtsgeldig.⁴³ In 1797 wordt Guesdon genoemd als burgerlijk stempelsnijder en-klopper van het klein-zegel, wonende te Den Haag aan de Burgwal.⁴⁴ Een jaar later wordt hij op zijn eigen verzoek aangesteld als stempelsnijder van het zegel van het voormalige gewest Holland. Hij solliciteert samen met drie andere stempelsnijders naar deze functie. Jacques wordt op basis van het examen aangewezen als de nieuwe stempelsnijder. In een ander document uit 1804 wordt beschreven dat hij woonachtig is 'ten huize van mevrouw de Wed. Thomeeze in de Nieuwe Molstraat.'⁴⁵ Twee jaar na de registratie in de kadastrale minuut 1832 overlijdt Jacques Guesdon.



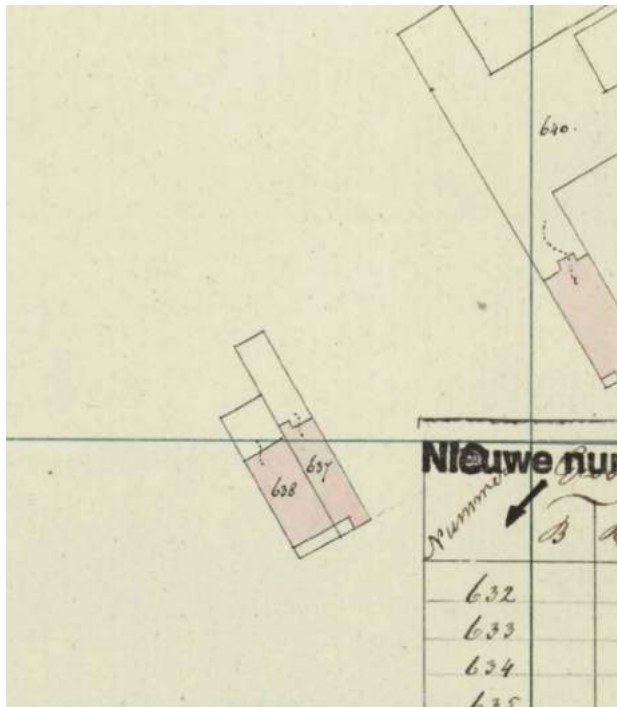
Afbeelding 40 – Detail van de vogelvluchtkaart van St. Hilaire de Mallet, 1754. Prinsegracht 107-109 is geel gemarkeerd in de kaart. De inzet toont de kapel in de tuin. (Collectie gemeentearchief Den Haag).

Afbeelding 41 – Detail van de kadastrale minuut 1832, Sectie L. Het perceel waarop Prinsegracht 289 – 297 is gebouwd is geel gemarkeerd (bron: Beeldbank Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed).



In 1838/1839 wordt een nieuwe registratie in de kadastrale legger gemaakt als gevolg van een verkoop. Prinsegracht 105 met het bijbehorende erf komt dan in eigendom van (de erven van) Johannes Regouw. Deze ijzerhandelaar overlijdt echter op 59-jarige in 1835.⁴⁶ Hij was bij leven eigenaar van in totaal elf bezittingen, variërend van huizen, tuinen en een koepel.⁴⁷ Over het leven van Johannes Regouw is verder niets bekend.

De daaropvolgende eigenaar is Samuel Wijsman, aannemer van beroep.⁴⁸ Hij is het die verantwoordelijk kan worden gehouden voor de bouw van Prinsegracht 107-109. In de kadastrale legger wordt verwezen naar de stichting van een gebouw op het perceel, waarvan het eigendom wordt gesplitst in twee nieuwe kadastrale percelen (afbeelding 42). Beide percelen zijn na deze stichting voorzien van een huis en erf. Het pand Prinsegracht 107-109 werd dus in 1839 gesticht.



Afbeelding 42 – Kadastrale hulpkaart na de splitsing van het perceel en de bouw van het pand ter plaatste van Prinsegracht 107-109, nummer 638 op de kaart. Nummer 637 op de kaart betreft Prinsegracht 105 (herkomst: Kadaster.nl. Hulpkaart GVH08 L 638).

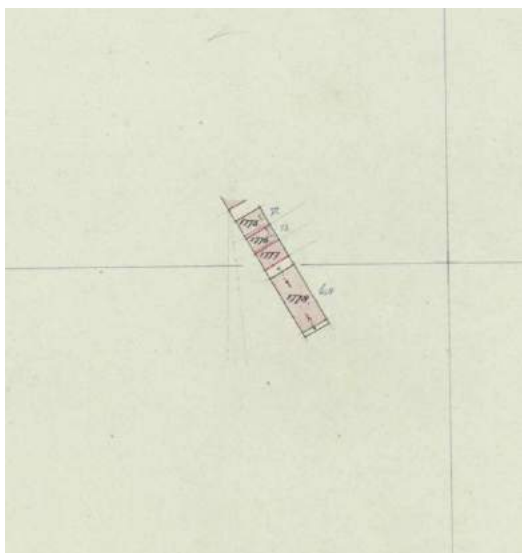
Wijsman woonde zelf waarschijnlijk niet in Prinsegracht 107-109 of 105. Als woonplaats staat alleen de algemene verwijzing naar 's-Hage. Net als de vorige eigenaar bezat hij ook meerdere panden; in ieder geval vijf.⁴⁹ Over aannemer Wijsman is verder niets bekend. Wel vertelt de kadastrale legger dat het perceel in de jaren 40/50 van de 19^{de} eeuw binnen de familie Wijsman een nieuwe eigenaar kreeg. In de jaren 50 van de 19^{de} eeuw staat Johanna Catarina Jokel, weduwe van Willem Hendrik Wijsman en consorten, geregistreerd als eigenaar. Willem Hendrik is dan al overleden. In het betreffende dienstjaar (dat niet nader is benoemd in de kadastrale legger) is sprake van een scheiding van het perceel, waarbij het sectienummer niet wordt aangepast. Wat de scheiding behelst, wordt uit het archief niet duidelijk.

Het onroerend bezit van weduwe Wijsman is sinds de eerste registratie aan de Prinsegracht sterk toegenomen. Er staan in de jaren 50 ruim dertig onroerende zaken op het kadastrale overzicht. Volgens het kadaster zijn ook de percelen aan de Blekerslaan, direct achter

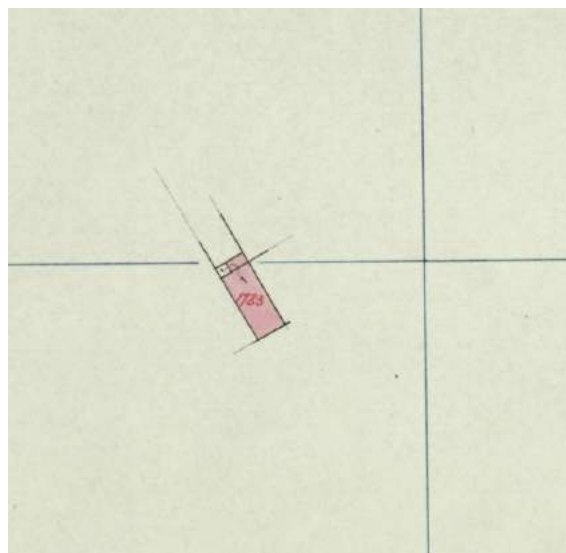
Prinsegracht 107-109, in eigendom van de weduwe Wijsman.⁵⁰

Johanna Catarina Jokel overlijdt zelf in 1873. Twee jaar later wordt een registratie in de kadastrale legger opgenomen van een nieuwe eigenaar met de naam Joseph Roefs.⁵¹ Samen met de woning aan de Prinsegracht 107-109 is hij eigenaar geworden van de twee gebouwtjes aan de Blekerslaan, direct achter het pand. Roefs is koopman van beroep en lijkt ook niet woonachtig te zijn in een van de aangekochte panden. Hij is enige jaren eigenaar van het pand, voordat hij het doorverkoopt.

Op basis van een hulpkaart, opgemeten in 1887 en opgenomen onder het dienstjaar 1889, is te zien dat er dan een nieuw perceel is opgericht op het achtererf direct achter de Prinsegracht 107-109 (afbeelding 43). In de kadastrale legger wordt dit ook vermeld bij de wijzigingen. Er is sprake van een nieuwe stichting achter op het perceel. De eigenaar is op dat moment Gijsbertus van der Zalm, houthandelaar van beroep.⁵²



Afbeelding 43 (links)- Kadastrale hulpkaart 1889. Het pand Prinsegracht 107-109 is hier aangeduid met nummer 1778. De twee pandjes aan de Blekerslaan, die eerder in bezit waren van Willem Hendrik Wijsman, hebben nu de nummer 1775 en 1776. Nummer 1777 is een nieuw gebouw op het achtererf van Prinsegracht 107-109 (herkomst: Kadaster.nl. Hulpkaart GVH08 L 198)



Afbeelding 44 (rechts)- Kadastrale hulpkaart dienstjaar 1907. Op de kaart is de aanbouw te zien die door Pieter Ruitenbeek in 1906 werd gerealiseerd herkomst: Kadaster.nl. Hulpkaart GVH08 L 860).

OVERGANG NAAR DE 20STE EEUW EN VERDER

Na de stichting van het nieuwe gebouw op het perceel vindt er gelijk een splitsing plaats. Het perceel aan de Blekerslaan krijgt een eigen kadastraal nummer. In 1891 wordt er een verkoop geregistreerd van het pand aan de Prinsegracht. Het pand komt dan in gedeeld eigendom, namelijk van Jan Schuijt en consorten (koopman) en Pieter Ruitenbeek (kantoorbediende). In dat jaar wordt tevens een scheiding gedocumenteerd.⁵³ Waarschijnlijk is dit de scheiding, die ertoe heeft geleid dat Prinsegracht 107-109 een dubbele voordeur met twee adressen heeft gekregen met een boven- en benedenwoningen en die, gezien de beperkte breedte van deze deuren, een duidelijke latere aanpassing was.

In 1906 wordt het pand door Pieter Ruitenbeek, die in ieder geval eigenaar is van de begane grond, aan de achterzijde uitgebouwd⁵⁴ (afbeelding 44) en gelijk een recht van overgang geregeld⁵⁵, met wie en over welk perceel blijkt niet uit de documenten. Het gebouw blijft wel lange tijd in eigendom van de familie Ruitenbeek. Na het overlijden van Pieter Ruitenbeek in 1925 gaat het pand eerst over op weduwe Ruitenbeek en hun gezamenlijke kinderen. Bij een volgende registratie is het pand net in handen gekomen van de dochter en schoonzoon van Pieter Ruitenbeek, Willem Frederik Wiglevén (elektricien) en Helena Berta Jacoba Wiglevén- Ruitenbeek. Maar niet veel later, in 1950 komt het eigendom te liggen bij Gerardus Arie Anton Ruitenbeek, de broer van Helena Wiglevén- Ruitenbeek. Hij is aannemer van beroep. Al die tijd is het niet duidelijk of ook maar een van deze mensen aan de Prinsegracht woonde. Als woonplaats staat Den Haag aangeduid, maar meer wordt er niet vermeld.⁵⁶ Opvallend is dat de familie Ruitenbeek – Wiglevén geen onbekenden zijn op dit deel van de Prinsegracht. Ze zijn ook enige tijd eigenaar van Prinsegracht 103 en 105.

In 1958 wordt het pand voor het eerst sinds 1890, bijna 60 jaar later, weer buiten de familie verkocht. De nieuwe eigenaren zijn Johannes Petrus Marie Etmans en Geertje Doek. Opvallend aan deze verkoop en passend bij het tijdsbeeld, is dat de vrouw nu nadrukkelijk als mede-eigenaar wordt genoemd. Eerder gebeurde dit alleen bij het overlijden van de man. Johannes Etmans is stukadoor van beroep. Geertje heeft geen beroep. De echtelieden wonen ook echt op het adres Prinsegracht 109.⁵⁷ Na het overlijden van Johannes Etmans, waarschijnlijk rond 1968. Valt het eigendom in handen van Geertje Doek en de zoon en schoondochter van Johannes en Geertje.⁵⁸ Zij zijn tevens de laatste particuliere eigenaren van het pand.



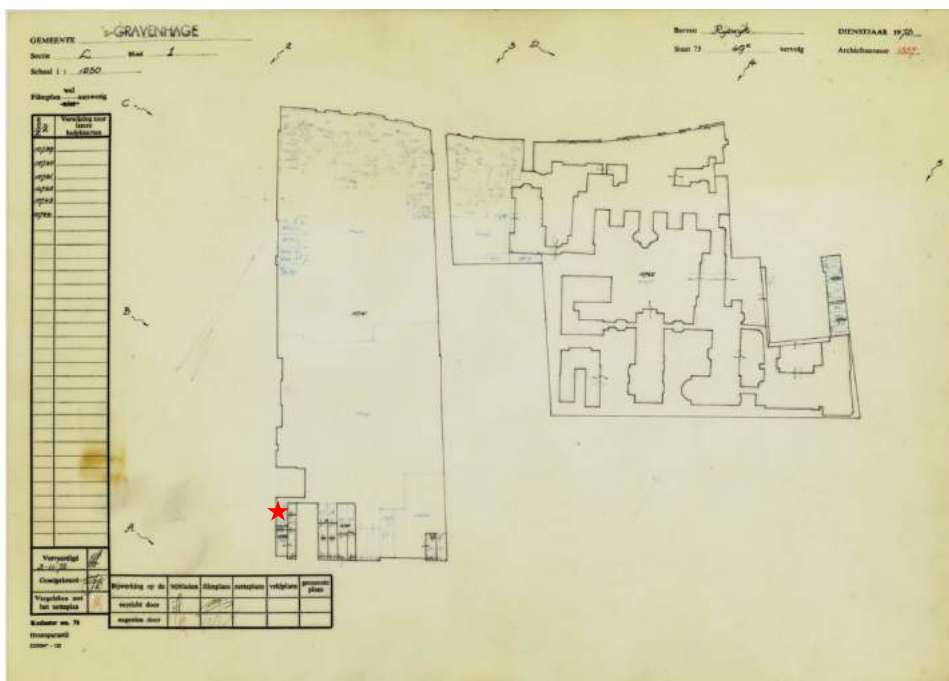
Afbeelding 45- Prinsegracht 107-109 op de hoek met de Bokerslaan, foto Van Ojen. ca. 1943 (Collectie gemeentearchief Den Haag).

HET LAATSTE STADIUM

De woning wordt in 1970 verkocht aan de Stichting van het ziekenhuis de heilige Joannes de Deo.⁵⁹ Waarschijnlijk is de woning gedurende de 23 jaar dat deze in bezit was van het ziekenhuis ook door het ziekenhuis gebruikt voor verhuur aan particulieren, dan wel voor het personeel. Over deze fase is verder ook weinig bekend. In 1991 werd door de raad van Den Haag besloten om een aantal panden aan de Prinsegracht, waaronder het onderhavige pand, met het ziekenhuis te ruilen tegen gronden aan de Lijnbaan.⁶⁰ Hoe en wanneer Prinsegracht 107-109 exact in handen is gekomen van Stadsherstel is noch uit het gemeentearchief noch het archief van Stadsherstel naar boven gekomen. In ieder geval was Stadsherstel voornemens het pand te restaureren. Zoals onder de algemene beschrijving van de panden Prinsegracht 271 – 297 (paragraaf 3.1) is beschreven, is het, door sterke verkrotting in de periode dat het ziekenhuis eigenaar was en het noodlottige ongeval vlak na de start van de restauratie, daar nooit van gekomen.

3.3 MIDDENSTANDSWONING

Het eigenarenoverzicht vertelt iets over de sociaal-maatschappelijke positie van de eigenaren en daarmee over wat voor soort type woning het pand Prinsegracht 107-109 voor de nieuwbouw was. De eigenaren behoorden allen tot de (aanzienlijke) middenstand van Den Haag. Het waren niet geheel onbemiddelde eigenaren, want vaak hadden ze

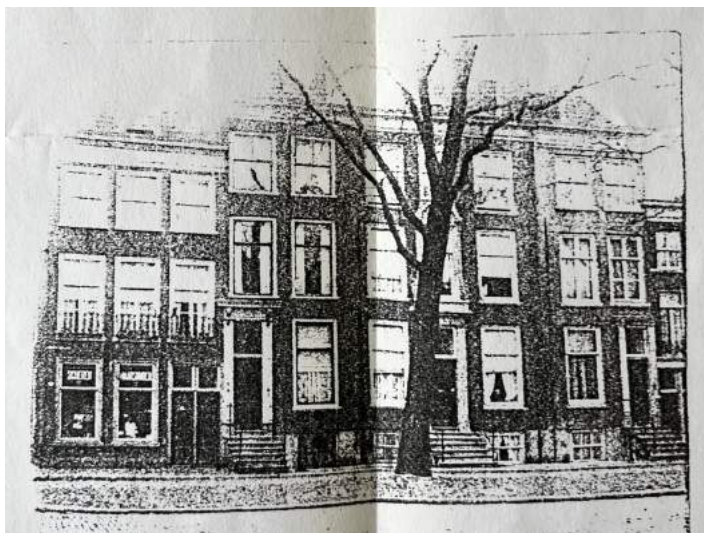


Afbeelding 46- Kadastrale hulpkaart dienstjaar 1982. Het pand Prinsegracht 107-109 is hier aangeduid met perceelsnummer 10739 (rode ster). De hulpkaart laat de eigendommen van het ziekenhuis zien tussen de Lijnbaan, Prinsegracht en Westeinde (herkomst: Kadaster.nl., hulpkaart GVH08 L 1357).

meerdere panden in eigendom. Lange tijd was het immers gebruikelijk om onroerend goed te kopen met het verdiende geld. Banken en bankrekeningen voor particulieren, zoals wij deze vandaag de dag kennen, kwamen in de 19^{de} eeuw zeer traag op gang. Hoewel er al vanaf de middeleeuwen banken bestonden en er in het eerste kwart van de 19^{de} eeuw ook banken voor gewone burgers zijn, neemt het bankwezen pas tegen het einde van die eeuw een vlucht. Daarnaast waren er geen sociale voorzieningen voor ongehuwde dochters, zonen die het bedrijf niet erfden, pensioen en arbeidsongeschiktheid. Het investeren in vastgoed bood op de lange en korte termijn zekerheid, zowel uit de winst bij verkoop als vanwege het goede rendement door de huurinkomsten.⁶¹ Het was dus vooral een middel om financiële problemen te voorkomen.

Uit onderzoek in Amsterdam over de verhuur van woningen in de 19^{de} eeuw en rond 1900, blijkt dat het vooral de groep ambachtslieden (vaak aan de bouw gerelateerd) en winkeliers zijn, die een of meerdere woningen kopen als investering. Kooplieden zouden investeren in hun eigen bedrijf en de rijkere zouden vooral kiezen voor bijvoorbeeld staatsobligaties.⁶² Hoewel het niet eerder is onderzocht, lijkt het op basis van dit beknopte onderzoek in het Haagse niet heel anders te zijn geweest. Wel is hier afwijkend dat de Prinsegracht 107-109 wel ook door kooplieden, zoals Roefs en Schuijt, werd gekocht als investering. Daarin is het Haagse dan toch afwijkend ten opzichte van Amsterdam.

Uit de bewonersgeschiedenis wordt wel duidelijk dat er geen sprake was van een woning voor patriciërs, edelen of gegoede burgerij, zoals ooit bij de aanleg van de Prinsegracht wel bedoeld was. De bebouwing van de percelen duurde al langer dan men in de 17^{de} eeuw had gehoopt. Deze 'degradatie' van de voorgenomen patriciërsgracht komt uiteindelijk ook tot uiting in de 19^{de}- en 20^{ste}-eeuwse huiseigenaren. Ze woonden er veelal niet zelf, maar zagen het pand als investering en verhuurden de kamers en verdiepingen afzonderlijk en met een grote doorstroming (zie 'huurders', §3.2). Niet geheel het beeld dat bij het ontwerp van de Prinsegracht werd nagestreefd.



Afbeelding 47 (links) – Fotokopie van een historische foto van Prinsegracht 107-109, datering ca. 1900 – 1920 (bron: archief Stadsherstel Den Haag en Omgeving NV).

Afbeelding 48 (rechts) – Advertentie uit de Haagse Courant voor een naai- en knipkursus die wordt gegeven aan de Prinsegracht 107, datering advertentie 02-05-1911 (bron: Delpher.nl geraadpleegd, 13-06-2023).

3.4 WINKEL

Op basis van een (slechte) kopie van een historische foto⁶³ uit de periode 1900 – 1920, lijkt het of er ook enige tijd een winkel op de begane grond van het pand 107-109 heeft gezeten (afbeelding 47). Deze kopie van de foto, die zich in het archief van Stadsherstel bevindt en door architect Ton Deurloo is aangeleverd, lijkt een etalage te laten zien waarin in het linkerraam de tekst 'scheren' staat. In de archieven en kranten uit de 19^{de} en 20^{ste} eeuw is geen verwijzing gevonden naar een kapper of barbier op deze locatie. Wel is er uit 1911 een advertentie uit de Haagse Courant bekend, waarin wordt

geadvertiseerd voor een naai- en knipcursus voor dames en meisjes aan de Prinsegracht 107 (afbeelding 48). De benedenverdieping werd dus waarschijnlijk gebruikt als winkelpand, in ieder geval aan het begin van de 20^{ste} eeuw.

3.5 HUURDERS

Uit de kadastrale legger bleek al dat het pand Prinsegracht 107-109 meestal niet werd bewoond door de eigenaren. Uit de periode 1895 – 1913 is het bevolkingsregister geordend op adres. Hieruit blijkt dat het pand in ieder geval al vanaf 1895 in twee adressen was gesplitst. Gedurende de periode van het register wonen er verschillende huurders in het pand. De namen komen geen van allen overeen met de namen met de eigenaren. Wat opvalt aan het overzicht van bewoners, is dat er sprake is van een groot aantal weduwen, die binnen korte tijd alweer vertrekken. Soms is de bewoning slecht een of twee maanden. Ook wonen er vaak meerdere personen tegelijkertijd op het adres, waardoor het lijkt of er kamers worden verhuurd in plaats van een woning. Deze constatering geldt zowel voor het voormalige nummer 107 als 109⁶⁴ en wordt bevestigd door enkele krantenartikelen uit de periode 1890 – 1940. Hierin worden de verdiepingen afzonderlijk te huur aangeboden (afbeelding 49 – 53). De samenstelling van de kamer verschilt per advertentie. Ook worden de kamers soms per maand en soms tegen een weekprijs aangeboden. Dit zal ook de doorstroming en tijdelijke bewoning hebben bevorderd.



Terstond te huur
Prinsegracht No. 109, een BOVEN-VOORKAMER met Kabinet, beide van Stookplaatsen voorzien. Huurprijs f8 per maand, dagelijks te zien. [w b]



Orgel.
Te koop aangeboden, een Amerikaansch Orgel, met 10 Registers, voor den spotprijs van 150 gld, dagelijks te zien Van Dijkstraat No. 21. Ook een Boven-Voorkamer met Kabinet te huur, voor 2 gld. per week, beide van Stookplaatsen voorzien. Te zien Prinsegracht No. 109. Dagelijks te aanvaarden, sleutel Van Dijkstraat No. 21. [q w]

Afbeelding 49 (linksboven) – Advertentie uit de Haagsche Courant van 21 november 1891 (bron: delpher.nl, geraadpleegd 14 juni 2023).

Afbeelding 50 (rechtsboven)- Advertentie uit de Haagsche Courant van 18 februari 1892 (bron: delpher.nl, geraadpleegd 14 juni 2023).

Afbeelding 51 (linksonder)- Advertentie uit de Haagsche Courant van 8 september 1896 (bron: delpher.nl, geraadpleegd 14 juni 2023).

Afbeelding 52 (rechtsonder)- Advertentie uit de Haagsche Courant van 23 september 1897 (bron: delpher.nl, geraadpleegd 14 juni 2023).



Terstond te huur
Prinsegracht No. 109, een Boven-Voorkamer met Kabinet en Kamer op den Zolder, liefst voor een klein gezin. Dagelijks te zien van 9—12 en van 2—4 uur. [GL]



Terstond te huur
voor klein gezin, Bovenvoorkamer met Kabinet, 2e Etage, voorzien van stookplaats, 3 ramen aan staat. Te zien dagelijks : Prinsegracht 109. Huurprijs f 2 p. w. 5049

Opvallend zijn ook de advertenties uit de Haagsche Courant, die waarschuwen voor de vrouw van een van de bewoners (afbeelding 54) en de verkoop van o.a. een fiets (afbeelding 55), die voor die tijd toch als kostbaar te beschouwen is.

Te huur
een 2e Etage, gelegen op de Prinsegracht, geheel nieuw herbouwd, voorzien van gas en waterleiding. Te bevragen; Prinsegracht 109. 7648

Waarschuwing.
Men wordt verzocht aan Mej. H. J. **PERNÉ**, huisvrouw van P. HUINDER, Prinsegracht 109, geen crediet te verleenen, daar door mij geen betaling zal geschieden. 7220
P. HUINDER.

Afbeelding 53 (linksboven)- Advertentie uit de Haagsche Courant van 15 juli 1901 (bron: delpher.nl, geraadpleegd 14 juni 2023).

Afbeelding 54 (rechtsboven) – Advertentie met een waarschuwing uit de Haagsche Courant van 25-februari 1890 (bron: delpher.nl, geraadpleegd 14 juni 2023).

Afbeelding 55 (onder) – Advertentie uit de Haagsche Courant voor de verkoop van een fiets aan de Prinsegracht 109, 10 oktober 1900 ((bron: delpher.nl, geraadpleegd 14 juni 2023).

RIJWIEL. 5090
Te koop een prachtig Rijwiel met mooie groote versnelling, Westwood velgen, geheel zonder gebreken, voor slechts f 45, heeft gekost f 180. Te zien: Prinsegracht 109, bovenste schel.

Hoofdstuk 4

ARCHITECTUURHISTORISCHE KENMERKEN TOEN EN NU



HOOFDSTUK 4 ARCHITECTUURHISTORISCHE KENMERKEN TOEN EN NU

4.1 ARCHITECTONISCHE KENMERKEN NOORDZIJDE PRINSEGRACHT

De bouw van de woningen aan de noordzijde van de Prinsegracht heeft grotendeels plaatsgevonden tussen het midden van de 17^{de} en het midden van de 18^{de} eeuw. Zoals ook al genoemd bij de ontwikkeling van de Prinsegracht (hoofdstuk 1.2) werden er door de magistraat strenge regels meegegeven ten aanzien van breedte, hoogte en positionering van de bebouwing aan de Prinsegracht. Dat heeft ertoe geleid dat het eerste deel van de gevelwand aan de noordzijde van de Prinsegracht, grofweg vanaf de Grote Markt richting het westen, tot de Lange Lombardstraat, achter de lange rij iepen en linden werd bebouwd met overwegend voorname, brede patriciërshuizen. Naar het westen toe neemt de variëteit in breedte toe. Voor de meeste woningen aan de noordzijde van de Prinsegracht zijn in veel gevallen hardstenen stoepen met een bordestrap naar het woonhuis aangelegd. De woonruimten lagen boven straat- en voormalig kadeniveau (beletage). Onder de buitentrapp naar de beletage was een ingang te vinden naar de keukens, provisiekamers en voorraad- en wijnkelders (afbeelding 54). De panden uit de 19^{de} eeuw kennen deze gevelopbouw meestal niet. Daar ligt de entree in de meeste gevallen op maaiveldniveau.

Het tijdsverloop van de ontwikkeling van de bebouwing aan de noordzijde van de Prinsegracht is ook te zien in de architectonische bouwstijlen die er waar te nemen zijn. Aan het begin van de Prinsegracht start de bebouwing in Hollands Classicistische bouwstijl en naarmate de bebouwing naar het westen toe doorloopt, komen hier ook Lodewijkstijlen bij, met name Lodewijk XIV, symmetrisch en zwaarder van karakter dan de latere Lodewijkstijlen. Het hofje van Nieuwkoop vormt hier een uitzondering op doordat dit hofje lange tijd solitair langs de Prinsegracht heeft gestaan en de open ruimte eromheen later is volgebouwd. Daarnaast is de ontwikkeling van de Prinsegracht na bebouwing van het meest westelijk gelegen perceel niet gestopt. Door de eeuwen heen hebben er perceelsgewijs ontwikkelingen plaatsgevonden, waardoor de architectonische tijdlijn niet geheel chronologisch oploopt, maar er op verschillende plekken jongere panden tussen oudere buurpanden staan.

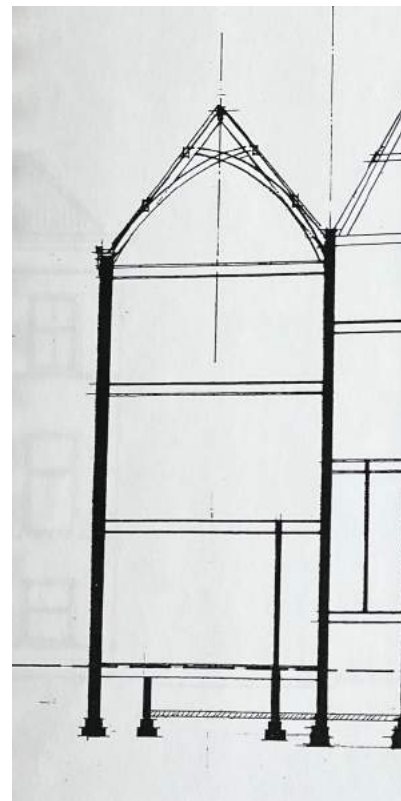
4.2 ARCHITECTONISCHE KENMERKEN PRINSEGRACHT 107-109 TOEN

EXTERIEUR

Op basis van de kadastrale gegevens is de datering van de bouw van het pand Prinsegracht 107-109 bekend. Daardoor weten we dat deze rond 1838-1840 moet zijn opgericht. Het pand had voor de sloop in 1993 duidelijke sobere neoclassicistische kenmerken. De eenvoudige gevelindeling met drie vensterassen onder een kroonlijst en een links in de gevel geplaatste entreedeur wordt meestal aangeduid als een lijstgevel. De derde bouwlaag is lager dan de twee onderliggende en in de kap was een dakkapel geplaatst, zodat er op de opslag- of dienstzolder licht was. De enige vorm van decoratie bestond uit de eenvoudige omlijsting van de entreedeur met een kroonlijst. Deze deur was uitgevoerd met een trumeau tussen twee smalle voordeuren. Zoals eerder benoemd vermoedelijk een latere aanpassing van de deur. Waarschijnlijk is de deur daarbij verbreed richting de Prinsegracht 105. Op de foto's uit de jaren 40 van de 20^{ste} eeuw (afbeelding 57) is nog goed te zien dat de deur aan de buitenmuur tussen de beide panden grenst. Een gevelopbouw die voor een oorspronkelijke situatie niet gebruikelijk is. Ook de breedte, die niet meer nagemeten kan worden, lijkt op basis van de foto's veel te smal om een oorspronkelijke situatie te kunnen zijn.

De houten schuiframen hadden een verdikte middenstijl met profilering, een verwijzing naar het empire raam uit het eerste kwart van de 19^{de} eeuw. Aangezien het pand werd gebouwd in het tweede kwart van de 19^{de} eeuw kan er dus wel gezegd worden dat de keuze voor dit type ramen dus niet heel modern was. In deze periode waren de slankere middenstijlen in combinatie met grotere glasoppervlakte al in opkomst. De bovenlichten op de tweede bouwlaag hadden een vroeg 20^{ste}-eeuwse glas-in-lood raamvulling gekregen, een aanpassing van de oudere bovenlichten met een verticale middenstijl.

In tegenstelling tot veel andere panden aan de Prinsegracht heeft dit pand geen beletage, maar bevond de eerste woonlaag zich direct op het maaiveld. Hoewel dit aan de Prinsegracht vooral terug te zien is bij panden die uit de 19^{de} eeuw dateren, heeft ook de voorganger uit de 17^{de} eeuw volgens de vogelvluchtkaart van St. Hilaire de Mallet uit 1754 geen beletage of buitentrap naar de hogere verdieping. Waarschijnlijk zal er in die tijd wel een stoep aanwezig zijn geweest.



Afbeelding 57 (links)- Prinsegracht 107-109 op de hoek met de Blekerslaan, foto Van Ojen. ca. 1943 (Collectie gemeentearchief Den Haag).

Afbeelding 58 (rechts)- Doorsnede toestand Prinsegracht 107-109 voor de sloop 1993, Architect Toon Deurloo, 1992

INTERIEUR

Er is een tekening van de bestaande toestand voor de sloop bewaard gebleven in het archief van Stadsherstel (afbeelding 58). Hierop is te zien dat het pand een geschaard Philibert- of schenkelspant had. Een spant dat, al dan niet geschaard, sterk in opkomst was in het begin van de 19^{de} eeuw. Dit ondersteunt de datering op basis van de kadastrale gegevens.

Over wat zich verder in het interieur bevond, is niets bekend. Bouwhistorisch onderzoek stond aan het begin van de jaren 90 nog in de kinderschoenen. Het uitvoeren van een onderzoek was niet vanzelfsprekend, waardoor ook hier voorafgaand aan de restauratie geen bouwhistorisch onderzoek is uitgevoerd. Mogelijk heeft de slechte staat van de panden hier ook aan bijgedragen. Uit de eerdere genoemde bouwkundige opname bleek dat er traptreden ontbraken en dat sommige zolders door rot niet meer te betreden waren.

4.3 ARCHITECTONISCHE KENMERKEN PRINSEGRACHT 289 – 297 NU

Na het instorten van de panden bij aanvang van de restauratie is besloten de panden te herbouwen, waarbij de panden 1-op-1 werden nagebouwd. De sobere lijstgevel is teruggebracht inclusief de dakkapel en de hoge schoorsteen van het pand. Daarnaast heeft de architect zich toch ook enkele vrijheden gegund, die niet zijn overgenomen van het oorspronkelijke pand en waarvan de herkomst ook niet herleidbaar is.

De kozijnen wijken af van het kozijnbeeld vlak voor de sloop. In alle kozijnen is de roedenverdeling met een zesruits roedenverdeling hersteld. Maar hierbij is geen rekening meer gehouden met de datering van het pand, die tot uitdrukking kwam in de brede empire middenstijl. Daarnaast zijn er in de zijgevel op de eerste bouwlaag drie ramen minder opgenomen dan er oorspronkelijk aanwezig waren. Aan de rechterzijde van de huidige ramen, was in de oorspronkelijke situatie 1 smaller staand raam opgenomen in de gevel. Rechts van de huidige ramen waren twee staande ramen extra aanwezig in de situatie voor de sloop. De kleurkeuze voor een groene tint van het raamhout is ook opvallend. Mogelijk is dit het gevolg van kleuronderzoek op de oude kozijnen, maar er is binnen de onderzochte archieven nergens een verwijzing naar een dergelijk onderzoek opgenomen. Daarentegen is deze groene kleur zeer kenmerkend voor de jaren 90 van de 20^{ste} eeuw. Bij nieuwbouw komt deze kleur vaker voor. De keuze van de kleur lijkt dus willekeurig.

Een tweede punt dat niet meer is overgenomen, is de dubbele voordeur met trumeau. In plaats daarvan is een enkele deur binnen een omlijsting in de gevel geplaatst. Het bovenlicht van de deur is voorzien van een 18^{de}-eeuws ogend ruitvormig ornament met gebogen lijnen. Dat niet is gebaseerd op een feitelijk ornament aan dit pand. De datering van het ornament sluit ook niet aan op het 19^{de}-eeuwse karakter van de Prinsegracht 107-109.

Ten derde lijkt de dakkapel een andere maatverhouding te hebben gekregen. De dakkapel heeft in ieder geval een zwaardere kroonlijst, waardoor de gehele maatverhouding gedrongener is geworden en minder rank oogt dan voorheen.

Als laatste is het aantal schoorstenen op het dak sterk afgenomen. Vanwege de (vermoedelijke) afwezigheid van vuur-/ of gashaarden in de nieuwe toestand, is het aantal benodigde schoorstenen een stuk lager dan voorheen het geval was.

Opvallend is dat in een interview⁶⁵ met voormalig directeur Stadsherstel, dhr. Voorhoeve, wordt aangegeven dat de herbouw van de panden heeft plaatsgevonden met gevelelementen die uit de sloop bewaard zijn. Er is echter verder nergens iets gevonden over om welke onderdelen dit gaat en bij welke van de panden dit dan is gebruikt. Op basis van het hierboven beschreven nieuwe exterieur van Prinsegracht 289-297 wordt ervan uitgegaan dat er bij dit pand geen ornamenten zijn hergebruikt. De sobere gevel bevat op wat enkel lijstwerk na geen ornamenten.

4.4 CONCLUSIE ARCHITECTUURBEELD HERBOUW

Het streven naar een kopie van de bestaande architectuur, zoals voor ogen werd gehouden bij de herbouw, heeft in eerste instantie geleid tot continuïteit van het architectuurbeeld aan de Prinsegracht. Zeker voor de 'leek', iemand die minder bekend is met architectuurstijlen en/of de oorspronkelijke situatie, is de herbouw een geslaagd voorbeeld binnen het rehabilitatiebeleid van de gemeente Den Haag. Het karakter en de sfeer van de bebouwing langs dit deel van de Prinsegracht is behouden gebleven.

Voor degene die net iets verder kijken dan de hoofdlijnen van het pand, wordt al snel duidelijk dat er van waarheidsgetrouwe reconstructie geen sprake is en dat met name op het detailniveau voor andere architectonische vormen is gekozen, die eerder verwijzen naar een 18de-eeuwse situatie dan een 19de-eeuwse. Omdat een onderbouwing van de herbouw ontbreekt en daardoor de keuzes voor andere middenstijlen in de kozijnen, een andere deurindeling, kleurstelling van raamhout en andere maatverhouding van de dakkapel niet herleidbaar zijn, is er geen verklaring te geven voor deze aanpassing. Het blijft dan gissen naar aanleiding van de gemaakte keuzes. De historische afbeeldingen



Afbeelding 59 (boven) – Toestand Prinsegracht 271 – 297 kort na de oplevering in 1994. Foto Paul Steunebrink, 1994 (Collectie gemeentearchief Den Haag).

Afbeelding 60 (links) – Huidige toestand Prinsegracht 289-297, foto auteur juni 2023.

van Prinsegracht 107-109 voor zover die er zijn, geven ook geen verklaring voor de gemaakte keuzes. De vrijheden ten opzichte van de oorspronkelijke architectonische uitwerking leiden echter tot een afwijkend en vooral steriel beeld van de architectuur. Het ontbreken van bijna twee eeuwen patin op de gevels helpen hier niet bij. Het pand blijft hierdoor vooral de uitstraling van nieuwbouw houden, dat mogelijk met het verstrijken van de tijd nog iets verder zal verdwijnen.

Het is aan te bevelen om in de toekomst bij schilderwerkzaamheden eerst te onderzoeken waar deze kleurstelling vandaag komt om te achterhalen of deze kleurstelling bij 19^{de}-eeuwse panden aan de Prinsegracht gebruikelijk was. Hiermee wordt een theoretisch onderzoek naar kleurstellingen op 19^{de}-eeuwse panden in Den Haag bedoeld, eventueel in samenwerking met de afdeling monumentenzorg van de gemeente Den Haag. Kleurhistorisch onderzoek aan het pand zelf is immers geen optie meer. Op basis van dat onderzoek zou een kleurstelling voor het schilderen van het raamhout kunnen worden gekozen

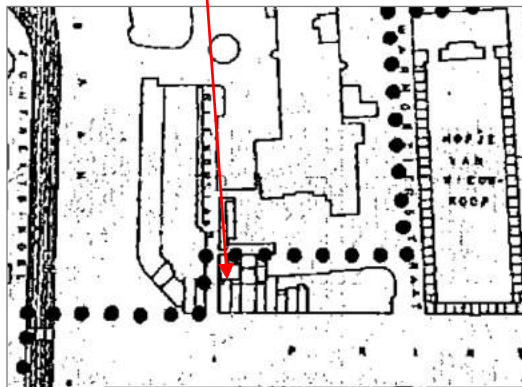
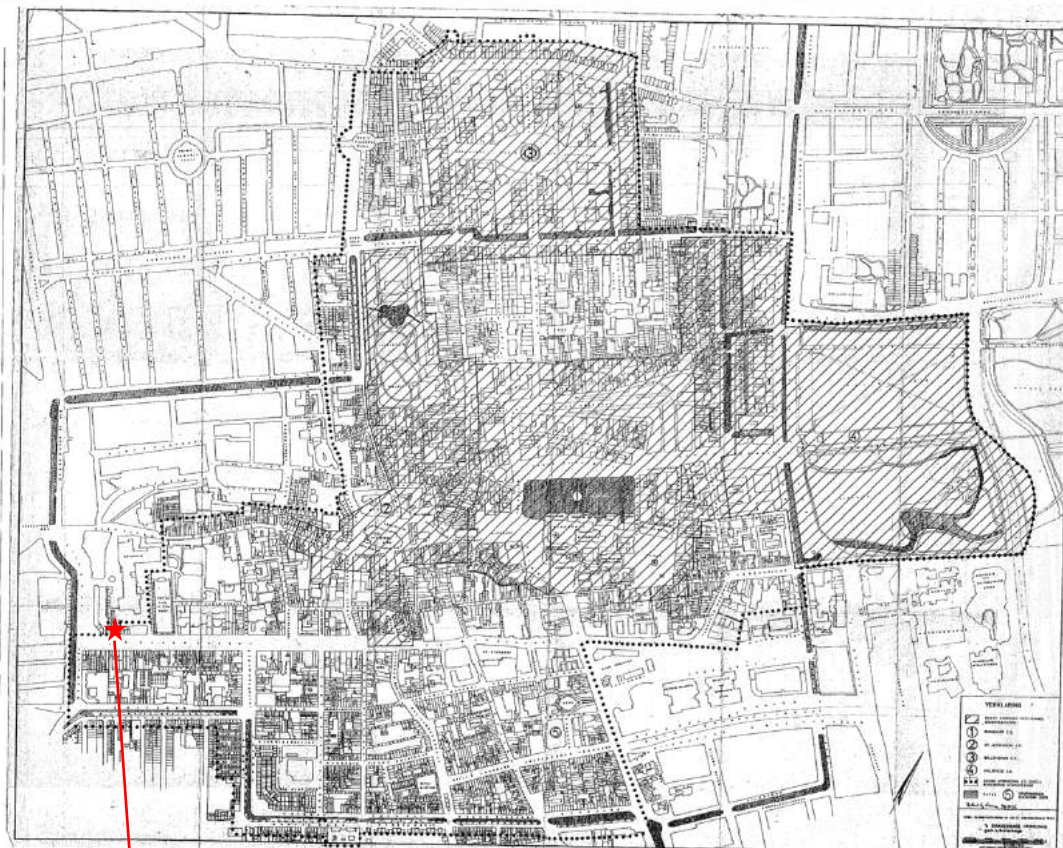
BIJLAGEN,
BRONNEN EN
NOTEN

W WIERINGA N.V.



BIJLAGE I –

Begrenzingskaart beschermd Stadsgezicht Binnenhof en omgeving.



Bron: Monumentenzorg gemeente Den Haag. De Prinsegracht 289 – 297 ligt ter plaatse van het sterretje.

BRONNEN

Literatuur/ rapporten

- Blom, A. en P. Timmer, *Hersteld verleden van dorpen en steden. Stads- en dorpsgezichten tijdens de stadsvernieuwing (1961 – 1985)*, Amersfoort 2019.
- Deurloo, T., *4 Rijksmonumenten Prinsegracht 101 t/m 109*, Den Haag 1994.
- Deurloo, T., *Bouwkundige rapportage Prinsegracht 101 – 109 Den Haag*, Den Haag ongedateerd.
- Gemeente 's-Gravenhage, gemeentelijk bureau Monumentenzorg, *Rehabilitatiegebied Prinsegracht en omgeving*, Den Haag 1979.
- Gemeente 's-Gravenhage, Dienst Bouwen en Wonen, Werkenheid advies, *Funderings- en kasko onderzoek Prinsegracht 101 – 109*, Den Haag 1990
- Goekoop, mr. A.E.H., *De Haagsche Tram 1864 - 1904*, in: *Geschiedkundig Jaarboek Die Haghe*, 1905, p. 148 – 181.
- Hans, D., *De Markt*, in: 's-Gravenhage in beeld, nr. 43 (10 jan. 1930), p. 842-843.
- Hoeve, ir. J.A. van der, ir. P.C. Lankamp, drs. H.P.R. Rosenberg, drs. E.C. Vaillant en drs. D. Valentijn, *Monumenten inventarisatieproject Den Haag 1850 - 1940*, Den Haag 1992.
- Janse, H., *Houten kappen in Nederland 1000 -1940*, Amsterdam 1989.
- Kloots, A, *Morgenwandelingen door en in den omtrek van 's-Gravenhage of Schoonheden en merkwaardige bijzonderheden betreffende deze Residentie, 's-Gravenhage* 1832.
- Sinninghe, J.R.W., *Rond de Hofvijver, dl. 10: De Prinsegracht*, Den Haag 1965.
- Smit, J.G. (red), *Den Haag, geschiedenis van de stad. Deel 1, Vroegste tijd tot 1574*, Zwolle 2005
- Teijmant, I., 'Huisjesmelkers': een portret van de particuliere huiseigenaar rond 1900, gelezen via <https://ugp.rug.nl/ast/article/view/23542/20996> (16 juni 2023)
- Thierry, J. en C. Mensing, *Bericht wegens de gesteltenisse der Nationale vergadering representeerende het Volk van Nederland*, Den Haag 1797.
- Thierry, J. en C. Mensing, *Bericht wegens het wetgevend lichaam en de staatsbewind der Bataafsche Republiek*, Den Haag 1804.
- Veldhuijzen, S. E., *Den Haag Straten hun namen*, Zwolle 2006
- Vries, B. de, *Amsterdamse vermogens en vermogensbezitters 1855-1875*. In: *Dertig jaar afdeling agrarische geschiedenis: A.A.G. Bijdragen 28*. Wageningen 1986.
- Wijsenbeek, TH (red.), *Den Haag geschiedenis van de stad. Deel 2, De tijd van de republiek*, Zwolle 2005

Archieven

Gemeentearchief Den Haag (GDH)

- Archiefnummer 0335-01 Ambtenaar van de burgerlijke stand van de gemeente 's-Gravenhage
- Archiefnummer 0350-01 Oud archief van de gemeente 's-Gravenhage 1313-1815, inventarisnummer 5264, 5271, 5273.
- Archiefnummer 0354-01 Bevolkingsregister gemeente Den Haag
- Archiefnummer 0509-01 Gemeentelijke Dienst voor de Stadsontwikkeling Den Haag
- Archiefnummer 0828-01 Gemeentebestuur van Den Haag 1953-1990
- Jaarverslagen gemeente Den Haag, o.a. 1863, 1879, 1880, 1902, 1928, 1939.
- Historisch bouwarchief
- Bouwarchief

Archief (dozen) Stadsherstel Den Haag en Omgeving NV.

Websites

- [Belastingzegels.nl](https://www.belastingzegels.nl)
- [Delpher.nl](https://www.delpher.nl)
- [Gemeentearchief Den Haag; haagsgemeentearchief.nl](https://www.gemeentearchiefdenhaag.nl)

- Het Groencentrum, stadskwekerij van Den Haag:
hethaagsegroen.nl/groen+werk/1019033.aspx
- HTM: htm.nl
- Kadaster, historische gegevens percelen: kadaster.nl/zakelijk
- Kadaster, historische kaarten: Topotijdreis.nl
- Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, beeldbank: beeldbank.cultureelerfgoed.nl
- UPG.RUG.Nl, website publicaties Rijksuniversiteit Groningen.

NOTEN

¹ Van der Hoeve e.a. (1992), p. 15.

² Smit e.a. (2005), p. 54/55.

³ Smit e.a. (2005), p. 54/55.

⁴ Smit e.a. (2005), p. 57.

⁵ Smit e.a. (2005), p. 66/67.

⁶ Wijsenbeek e.a. (2005), p. 24/25.

⁷ Wijsenbeek e.a. (2005), p.25.

⁸ Wijsenbeek e.a. (2005), p. 30 t/m 32.

⁹ Wijsenbeek e.a. (2005), p. 35/36 en Van der Hoeve e.a. (1992), p. 16.

¹⁰ Wijsenbeek e.a. (2005), p. 36.

¹¹ Wijsenbeek e.a. (2005), p. 43 en Sinninghe (1965), p. 4

¹² De Rijnlandse roede bedroeg ca. 3,8 m.

¹³ Dit is een verwijzing naar een laantje dat in eigendom is bij mr. Augustijn Stalpart, zo blijkt uit andere stukken binnen dit archief (GDH, archiefnummer 0350-01, inven.nr. 5267).

¹⁴ GDH, archiefnummer 0350-01, inven.nr. 5267

¹⁵ GDH, archiefnummer 0350-01, inven.nr. 5267

¹⁶ Wijsenbeek e.a (2005), p. 44)

¹⁷ Sinninghe (1965), p. 6.

¹⁸ Sinninghe (1965), p. 8.

¹⁹ Wijsenbeek e.a. (2005), p. 46 en Sinninghe (1965), p. 4.

²⁰ GDH, archiefnummer 0350-01, inven.nr. 5273.

²¹ GDH, archiefnummer 0350-01, inven.nr. 5264.

²² Jaarverslag gemeente Den Haag, o.a. 1898, 1895. Hierin wordt vermeld hoeveel bomen van verschillende soorten langs de Prinsegracht worden vervangen.

²³ De Keezenpoort liep tussen van de Wagenstraat naar de Paviljoensgracht. Het ontleende zijn naam aan de Patriotten- of Statenpartij, die in het einde der 18^{de} eeuw in de Wagenstraat bij deze poort haar vergaderlokaal had.

²⁴ Jaarverslag gemeente Den Haag, 1863, p. 64.

²⁵ Jaarverslag gemeente Den Haag, 1879, p. 34/35.

²⁶ Jaarverslag gemeente Den Haag, 1880, p. 43.

²⁷ Jaarverslag gemeente Den Haag, 1902, p. 111.

²⁸ Jaarverslag gemeente Den Haag, 1928, p. 215.

²⁹ <https://www.htm.nl/over-htm/onze-geschiedenis>, geraadpleegd 7 mei 2023.

³⁰ Goekoop (1905), p. 169 – 170.

³¹ Jaarverslag gemeente Den Haag, 1939, p. 488.

³² Informatie gebaseerd op historische afbeeldingen beschikbaar in het Haags gemeentearchief.

³³ Blom (2019), p. 5/6)

³⁴ Veldhuijzen (2006), p. 424.

³⁵ Veldhuijzen (2006), p. 424.

³⁶ Veldhuijzen (2006), p. 60.

³⁷ Hand (1930), p. 483.

³⁸ Haagsetijden.nl, zoekterm Westeinde ziekenhuis/ Joannes de Deo.

³⁹ Deurloo (1994), p. 6.

⁴⁰ Deurloo (1994), p. 9.

⁴¹ De namen Jacobus, Jacques en Jaques worden door elkaar heen gebruikt in de kadastrale leggers. Vanwege de Bataafse Republiek en de vermoedelijk Franse afkomst van Jacobus/Jacques is er waarschijnlijk sprake van een vertaling van de oorspronkelijke naam van deze eigenaar.

⁴² Gemeentearchief Den Haag archiefnr. 0335-01, inventarisnummer 1223.

⁴³ belastingzegels.nl/wp-content/uploads/2018/04/Filatelie_Plakzegel_Blz624_981px.jpg

⁴⁴ Thierry (1797), p. 48.

⁴⁵ Thierry 1804, p. 76.

⁴⁶ Gemeentearchief Den Haag archiefnummer 0335-01, inventarisnummer 1224.

⁴⁷ Kadastrale legger, leggerartikel GVH99 1331-11.

⁴⁸ Kadastrale legger, leggerartikel GVH99 2752-1

⁴⁹ Kadastrale legger, leggerartikel GVH99 2752-1/6/7.

⁵⁰ Kadastrale legger, leggerartikel GVH99 2654 – 6/34.

⁵¹ Kadastrale legger, leggerartikel GVH99 9170-3.

⁵² Kadastrale legger, leggerartikel GVH99 8456-26.

⁵³ Kadastrale legger, leggerartikel GVH99 11353-1.

⁵⁴ Kadastrale legger, leggerartikel GVH99 11354-1.

⁵⁵ Kadastrale legger, leggerartikel GVH99 11354-5.

⁵⁶ Kadastrale legger, leggerartikel GVH08 213-2, 2783-1 en 4243.

⁵⁷ Kadastrale legger, leggerartikel GVH08 4843.

⁵⁸ Kadastrale legger, leggerartikel GVH08 5746

⁵⁹ Kadastrale legger, leggerartikel GVH08 195-581, 195-594.

⁶⁰ Gemeente Den Haag, rv 24 (1991).

⁶¹ Teijmant (1993), p.123.

⁶² De Vries (1986), p. 205.

⁶³ Naar het origineel van deze historische afbeelding is onder andere gezocht in het Haags Gemeentearchief. Deze is daar echter niet gevonden. Ook is contact gezocht met het architectenbureau Ton Deurloo. Dhr. Deurloo sr is met pensioen en de archieven zijn niet bewaard. De herkomst van de afbeelding blijft hierdoor onduidelijk.

⁶⁴ GDH, archiefnummer 0354-01, inven.nr. 2205/06 en 2903.

⁶⁵ Interview dat vermoedelijk is gepubliceerd in een gemeentelijke brochure/ nieuwbrief. Een kopie van het artikel bevindt zich in het archief van Stadsherstel Den Haag en omgeving NV. Op de kopie is geen verwijzing naar de datum en de plaats van publicatie opgenomen.